

1

SAUWERD 1914 - 1947

Al meer dan eens was de gedachte bij me opgekomen om een verhaal te schrijven over de periode 1914 - 1947.

Er zou dan misschien iets, op de één of andere manier, bewaard kunnen blijven over de vroegere leef- en woonwijze in Sauwerd. Ook wie er toen leefden en waar ze woonden.

Oude herinneringen zijn het, of, een blik terug.

In de periode 1914 - 1947 heb ik namelijk gewoond in Sauwerd, waar ook mijn wieg stond.

Sauwerd is altijd in mijn gedachten een dorp gebleven waar ik ook nu nog met een zeker heimwee aan terugdenk. Maar ook de omgeving waar we nu wonen is zeer, zeer moeilijk uit ons leven weg te denken.

Sauwerd was in mijn jeugd een dorp met open ruimten. Van lieverlede is dat sterk veranderd, al zijn er ook bepaalde plekjes waar het vrijwel bij het oude is gebleven. Andere plekjes zijn naar mijn mening in de loop der jaren bedorven.

Het is de bedoeling om, beginnend bij „Onsta Heerd“ Singelweg 2, van huis tot huis te gaan, wie er woonden in mijn jeugd of er daarna hebben gewoond.

Ik kan niet volledig zijn en zal ook hier en daar een bepaalde keuze maken. We gaan zo successievelijk door Sauwerd en Wetsinge en omgeving heen.

Ook Hekkum en Adorp zullen in de één of andere vorm in het geheel worden betrokken.

Als we „Onsta Heerd“, waar nu Menko Datema woont en daarvoor zijn vader, grootvader en overgrootvader, verlaten, dan gaan we richting Sauwerd.

Daar vlakbij staat dan het oude schathuis, Burchtweg 13, dat vergeleken bij vroeger nogal veranderd is. We hopen in de loop van het verhaal hier nog wel weer terug te komen.

Direkt daarnaast ligt een laag drassig perceel grond, namelijk een afgegraven gedeelte van de grote wierde van Sauwerd. Ik vind het nog altijd jammer dat dit afgegraven is. Sauwerd is in mijn ogen daar bedorven. Het is een voorbeeld hoe het niet moet.

Uit mijn kinderjaren weet ik nog dat men er mee bezig was, o.a. W. de Jonge sr. met beide zoons Hendrik en Harm, Gebr. Kostwinder uit Adorp en Fokke Noordhuis.

Wij mochten als kinderen dan wel eens meerijden op de kipkarren. Deze karren werden door handarbeid volgemaakt. Eén van de zoons van de Jonge bracht ze dan weg naar de haven. Ze werden dan leeggestort in de schepen die daar lagen en die het dan wegbrachten. De rails liepen over het „Oldehbf“, het perceel dat nu ook als ijsbaan gebruikt wordt. Dan verder achter over het perceel van Menko Datema en zo naar de haven.

De karren werden o.a. getrokken door een groot zwart paard en later door een ander paard. De paarden werden verzorgd door W. de Jonge sr. Als het nodig was stonden ze daar ook op stal; waar dat was komen we nog wel tegen. Vaak hebben we daar als kinderen gespeeld en veel plezier gehad.

2

We hebben ook wel eens als echte kwajongens een appel of peer gepikt uit de boomgaard van Aaltje v.d. Molen. M.Schuitema woont er nu [Schuttersweg 5].

In de andere helft [Schuttersweg 7] woonde toen Petronella Krui- zenga. Jan Wildeboer en zijn vrouw hebben er ook jaren gewoond. Hilje van de Laan ook nog.

Het was het enige huis dat toen in het hele vierkant stond. Een prachtig gezicht wanneer de vruchtbomen in bloei stonden. Meer dan eens ben ik bij die twee oude dames geweest om even een bood- schap over te brengen voor mijn ouders.

Sauwerd was toen zo heerlijk ruim van binnen. Nu is het hier en daar volgebouwd. Als je dan eens bij die oude mensen was en luis- terde naar wat zij dan over nog weer vroeger vertelden, dan viel er wat te luisteren. Jammer dat er toen niet meer opgeschreven is, het was vast de moeite waard geweest.

Jan Kraima en zijn vrouw woonden in het huis waar nu H. Bier- ling woont [Schuttersweg 2]. Trouwe zielen evenals zo velen van hen, arm hadden ze het vaak, toch waren ze tevreden.

Dan kwam daar verder Klaas Bijsterveld met gezin [Schutters- weg 4], de ouders van Gerrit en Menno enz. Klaas was óók een uit- stekende timmerman. Hun kinderen waren bijna allemaal prima schaat- senrijders.

Als derde staat nu in de rij het huis dat Holthof heeft laten bouwen [Oude Kerkstraat 2]. Hij kwam van Groot-Wetsinge en was daar al schoenmaker. In dat zelfde huis in Wetsinge woonde Hans Bierling met gezin. Het staat er nu niet meer.

Tegenover het huis van Holthof staat de oude pastorie [Oude Kerkstraat 5].

In mijn kinderjaren woonde daar Ds. Wiersma. Hij was onze predikant in de kerk daar vlakbij. Aan de buitenkant was hij soms wat ruw en bot, toch leefde hij intens met zijn gemeente mee. Ds. Wiersma wist uit eigen ervaring dat het leven niet altijd gemakkelijk was. Eén van hun kinderen was vaak zwaarmoedig. Alhoewel hij enkele jaren ouder was, ging ik wel eens met die jongen mee, om in de om- geving in de sloten kleine visjes enz. te vangen. Op zekere a- vond ging hij in een zeer zwaarmoedig ogenblik naar de spoorbaan. Daar liet hij zich door een trein overrijden; de volgende morgen werd hij gevonden. Wie zal beseffen wat er in een dergelijk moment door hem heen is gegaan.

Leendert Rozema was op zekere dag in zijn tuin bezig met aardappel- rooien. Ds. Wiersma kwam er toevallig langs en vroeg aan Rozema : "Hoe lijkt het Leendert?". Zijn antwoord was: "Best Dominee, ik heb één gepoot en krijg drie terug".

"Leendert, Leendert", zei Ds. Wiersma toen, "wat ben je een rare jongen".

En toch begrepen die twee elkaar zeer goed. Een van de kinderen van Rozema leed aan wat wij altijd zeiden "toevallen". Op een dag kreeg hij weer hinder, viel in een sloot en verdronk.

Eén verder als de oude pastorie, volgde Siegerd Wierenga met gezin [Oude Kerkstraat 7]. Ze hadden ook een paar melkkoeien, terwijl Wierenga zelf ook als landarbeider werkzaam was.

Er waren er meer die dat hadden en vaak gingen man en vrouw 's morgens samen melken. Maar 's middags moest moeder de vrouw het vaak alleen doen, of, met behulp van één van de kinderen.

Heine Rozema en Sjouk, zijn vrouw volgden dan [Oude Kerkstraat 9]. Ze waren de ouders van Leendert, Hendrik en Teunis. Derk Burgler en vrouw Aaltje woonden in hetzelfde huis.

Het laatste gezin aan de Oude Kerstraat was Pieter Pettinga en de zijnen [nu Hoogpad 1]. Het waren de ouders van E. Pettinga van Schoolstraat 16. Deze Pieter Pettinga en vrouw hadden ook een klein kruidenierswinkeltje. Op foto 53 van het fotoboek van Sauwerd is het te zien. Ook is op die foto het huis nog te zien waar Rozema en Burgler toen woonden. Het stond iets verder van de straat, er is maar een gedeelte van te zien.

Direkt om de hoek van het Hoogpad [3 en 5] zijn Miedema en Klein met hun zaak begonnen. Beide gezinnen woonden daar toen. Jan Vegter heeft er ook gewoond en daarvoor G. Bijsterveld, deze had eerder gewoond waar nu K. de Snayer woont [Provincialeweg 43].

In het laatste huis [Hoogpad 5,7 en 9, ter plaatse van nu nrs. 11 en 13] woonden eerst H. Vos met gezin. Hij was jarenlang arbeider op „Onsta Heerd" bij Menko Datema zijn grootvader. De zoon van H. Vos, die Geert heette heeft daar ook meerdere jaren gewerkt. De vrouw van H. Vos heeft o.a. ook wel kleine kinderen bij hun geboorte als baker „dik" in de kleren gepakt.

In het middelste gedeelte woonde o.a. Teunis Rozema en Trientje, zijn vrouw. Diemer Bosma woonde er later ook.

In het laatste gedeelte Geert Vos en vrouw, terwijl Jan Bijsterveld en Dina daar ook gewoond hebben.

Op het terrein van het oude kerkhof aan het Hoogpad hebben we meer dan eens gespeeld. Daar was ook de grafkelder waar mijn vader wel in is geweest met o.a. Jacob Oldenhuis.

Het gebeurde dan ook wel eens dat ze daar over spraken en wij luisterden toe. Later mochten ze er niet meer in en is de kelder volgestort, alhoewel die plek in onze jeugd door inklinken van de grond nog wel te vinden was. Het oude kerkhof is nu gelukkig met de omgeving van het Hoogpad opgeknapt en verbeterd.

Dan iet: naar links de boerderij waar B.J. Kuipers nu woont. De vader en moeder woonden er in mijn jonge jaren. Als men daar in de woonkamer zit dan heeft men een prachtig uitzicht over een deel van het Reitdiepgebied.

Het hele Reitdiepgebied is mooi, ook het gedeelte dat in de gemeente Adorp ligt. Maar toch vraag ik mij in alle ernst af: "Kan men nu niet zo nuchter blijven, om het niet mooier te maken dan het is?".

Verder was de gehele Tuinbouwstraat leeg, want daar was toen nog geen straat. Pas in de dertiger jaren en iets eerder begon men ermee.

Gaan we nu verder in noordelijke richting langs het Hoogpad en daarna de Noorderweg volgend, dan kreeg men de streek huizen die wij altijd „Bokkestreek" of „Haidenstreekje" noemden.

Niet dat de mensen die daar woonden minderwaardig waren, beslist niet. De naam die deze weg nu heeft past beter in het geheel.

Dat men hier de wierde heeft afgegraven weet ik ook nog. Nu het gat weer volgestort is lijkt het beter, al is het nog niet zo als het was. Misschien dat daar ook nog eens gebouwd wordt, het zou er goed wonen zijn.

Op een raadsvergadering is het eens voorgevallen dat er over deze weg gesproken werd.

Op een gegeven moment liet de toenmalige burgemeester zich het woord „Bokkestreek" ontvallen. Prompt kreeg hij van één van de wethouders een briefje toegeschoven; "Niet weer „Bokkestreek" zeggen". De burgemeester was Esselink en de wethouder was R. Datema Sr. Veel gezinnen hebben daar gewoond; ik zal ze niet allemaal noemen, ook omdat we sommigen elders nog tegenkomen.

Direkt in het eerste huis, nu nr.21, woonden broer en zus Koops. Hij probeerde bij de huismoeders manufakturen te verkopen. Hij zag slecht en moest alles dicht bij de ogen hebben. Maar hij wist drommels goed dat elf cent meer was dan een dubbeltje. Zijn zuster deed de huishouding en als het nodig was de manufakturenwinkel erbij.

Een driegezinswoning volgde dan [nu nr.13]. R. Kampstra, C. Veen en L. Volgers hebben daar o.a. ook gewoond. Knelis de Vries ook.

Dan volgde een tweegezinswoning, in de westelijke helft woonde K. Bolhuis [Noorderweg 9].

Daar achter bij de sloot stond nog een huis. Gerrit Koops woonde daar met zijn gezin in. Deze G. Koops was rietdekker, voordat Berend Siegers in Adorp begon.

Bolhuis is meerdere jaren arbeider geweest bij de fam. Kuipers. Later is Bolhuis met gezin naar Winsum vertrokken. Bolhuis had ook een paar koeien.

Het hooi dat nodig was voor het onderhoud van de koeien, was dan opgeslagen in een grote bult. Deze stond dan aan de noordkant van de sloot die daar nu nog achter die huizen langs loopt. Op een zondagmiddag is er eens een blok hooi opgebrand. We zaten in de kerk en Ds. v.d. Meulen preekte toen. Plotseling kwam midden onder de preek de koster J. v.d. Beek binnen en riep: "Dominee, er is brand. Bolhuis zijn hooi staat in brand".

In een ogenblik was de kerk leeg. Even later stond Ds. v.d. Meulen ook bij de brand.

Een van de kinderen van Bolhuis had het aangestoken met het fatale gevolg.

Hetzelfde perceel werd later de oorzaak dat er geen varkens meer op geweid mochten worden. De reden hiervan was, dat iemand op dit perceel vaak varkens had lopen. Dat mocht toen ook wel maar één jaar was het zo omgewroet dat het niet meer mocht.

II. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947.

Komt men in de Schoolstraat, dan was daar in mijn jeugd een driegezinswoning nu nr.13.

In het noordelijkste gedeelte heeft o.a. L. Volkers gewoond. Op foto 23 van het fotoboek Sauwerd staat het huis; alleen het gedeelte waar Volkers gewoond heeft staat er niet op. Het is nu verdwenen.

J. Land en L. Volkers hebben ook in Schoolstraat 18 gewoond.

In het laatste gedeelte woonde C.Veen met gezin. Op foto 23 staan o.a. C.Veen, tweede persoon links met armen over elkaar en ook zijn vrouw, tweede vrouw van links.

De kleine persoon die een lichte lange jas draagt [nr.11] is oude Hilbrand Huinder die even verder woonde.

P. v.d. Beek heeft ook nog in de driegezinswoning gewoond. Ook daar kon men wel manufakturen kopen. P. v.d. Beek zelf reisde wel met een grote koffer de omgeving af. Later zijn ze naar het Reitdiep gegaan in de oude Sluiswachterswoning. Dat oude Hilbrand nog in dat huisje woonde [Schoolstraat 11] weet ik nog wel. Hij herstelde ook wel schoenen en was vroeger ook stalknecht geweest bij Café van Zijl. Toen zoon Jo en zijn vrouw hier een nieuw huis bouwden heert hij een zeer goede oude dag gehad.

L. Volkers was ook zogenaamd huisslachter, dat wil zeggen hij ging wel bij de boeren en anderen huisslachten verrichten. Dat mocht toen nog, later is Volkers bij de gemeente gaan werken.

Er hebben in de huizen waar we nu langs gekomen zijn ook andere gezinnen gewoond. Maar we moeten ons beperken tot die gezinnen waarvan de meeste herinneringen zijn overgebleven.

Eén ding weten we wel: wat waren de mensen vroeger vaak klein behuist, wat hadden ze weinig ruimte en wat waren ze vaak tevreden. Wat waren er veel grote gezinnen. Misschien wordt er gevraagd: waar sliepen die dan allemaal? Vaak dicht bijelkaar, in de bedstede of op de zolder. Als een bedstede deur aanwezig was ging die dicht dan rolde je er niet uit. En: je moest nog stil wezen ook! Oude Hilbrand Huinder moest zondags de windpomp voor het kerkorgel bedienen. Er moest immers voor gezorgd worden dat er genoeg geluid uit het orgel kwam.

In het huis dat dan volgde [Schoolstraat 9] heeft ook een wed. Cazemier gewoond. Later kwam wed. Bakker, de schoonmoeder van Frank van Zijl daar.

In het andere gedeelte woonde Jaapje Nijland.

Achter dat huis was een kleine boomgaard met lekkere appels en peren.

Eén huis verder woonde Harmannes Hofman met gezin, het is nu verdwenen. Ook een kleine persoon met wat kromme benen. We zeiden als kwajongens dan wel eens: "Die kan geen varkens vangen, ze vliegen tussen zijn benen door!"

Er waren vroeger meer kleine mensen, veel meer dan nu.

Maar dat hinderde niet, ze konden hun werk best aan.

6

Dan volgt het huis waar schilder Hendrik Dijk woonde [Schoolstraat 7]. Nu zoon Eisse Dijk, ook weer een schilder met Henk zijn broer.

Deze schildersfamilie, oud en jong, heeft evenals familie Hofman, oud en jong, Sauwerd en omgeving heel wat kleur en fleur gegeven. Wat is er in dit beroep veel veranderd. De ouden moesten de kleuren zelf mengen. Nu is bijna alle verf kant en klaar, geen kleur zo gek of het is er.

H. Bosema heeft o.a. ook in een deel van dit huis [Schoolstraat 3] gewoond. Op hem hoop ik in het hoofdstuk bezettingstijd terug te komen.

In het gebouw dat dan volgt [Schoolstraat 1, gebouw Salvatori] is ons de zo nodige wijsheid bijgebracht die van belang is voor het latere leven.

Oude meester Nienhuis, altijd K.Nienhuis Jzn.

Eerlijk en oprecht als hij was, was het ook zijn rotsvaste overtuiging dat we eveneens de geestelijke waarden van het leven moesten kennen.

Op de schoolzolder stond de zogenaamde boom, waar wat afviel als geschenk als je voor de eerste keer naar school ging. Het ging hier net zo mee als met Sint Nicolaas : de eerste keer geloofde je er wel in, maar dan was het afgelopen.

Bij Sint Nicolaas kreeg je niks als je stout was. Als je op school stout was moest je strafregels maken, zoals : "Meester ik zal niet weer stout zijn", of: "Meester ik zal beter opletten". Als je even de gelegenheid had, begon je wel onder schooltijd te schrijven van "Meester ik zal.....". Je wist wel ongeveer wat je moest opschrijven. En als je erg ondeugend was, kreeg je tikken met de lineaal in je hand of een enkele keer, voor de broek. Kromstaan en stilstaan. Toch was er vroeger één die zijn onderwijzer te glad af was. Hij had in zijn broek een heel dun buigzaam plankje gedaan en meester maar slaan, de ondeugd maar zwijgen.

Eénmaal is het gebeurd dat een jongen voor de klas moest staan, vlak bij het emmertje water waar de spons inzat voor het schoonmaken van het bord. Meester Nienhuis moest even uit de klas naar een ander lokaal. En wat doet die knaap, hij plast in het emmertje met water. De kinderen hielden zich natuurlijk stil toen meester weer binnen kwam. Toen het bord even later schoongemaakt moest worden schuimde het wat extra; dat doet het met zeep toch ook?

In die periode waren er drie raddraaiers die altijd de zaak aan de rol brachten.

Als wij in onze jeugd onze ouders over hun schooljaren hoorden praten dan gebeurde er in hun tijd ook wel wat. En als ik nu eens een keer naar onze kleinkinderen luister, dan is er op dat punt in 100 jaar nog niets veranderd. Dat geeft ook niet.

Het gebouw is later in gebruik genomen als Verenigingsgebouw. Daar werd in de bezettingstijd het Wilhelmus gezongen, met alle gevolgen van dien. Ik hoop in het andere verhaal over de bezettingstijd en bevrijding daar wel meer over te zeggen.

Het huis wat er tegenaangebouwd is [Kerkstraat 13], ken ik van binnen en buiten. Mijn grootmoeder, Wed. Luchtenborg heeft er ook gewoond, en ook mijn ouders hebben er met ons enkele jaren gewoond. In 1928 zijn we toen weer naar de boerderij gegaan. Ds. Scheepsma heeft er ook gewoond. Hij was Gereformeerd Predikant in Loppersum, maar ging wegens ziekte met vervroegd emeritaat. Meester Hoogsteen heeft er gewoond en ook nog enkele anderen. Freek Apwert is in dit huis met zijn zaak begonnen. Mijn vrouw en ik hebben zeven jaar in dit huis gewoond.

Meester Nienhuis woonde in het huis Schoolstraat 2. In de voordeur was een klein raampje dat draaibaar was. Als je daardoor naar buiten keek, bleef je met vele zaken goed op de hoogte, maar dat gebeurt vandaag hier en daar nog wel eens.

Een huis verder in de Schoolstraat [nr.4] woonde Jan Goed. Ze hadden een slagerswinkel. Later nam de zoon E. Goed het over. Op oudere leeftijd werd J. Goed a.h.w. tuin en huisknecht bij oude 'mijnh. Zijlma en zijn vrouw. Deze woonden toen in „Huize-Spoorzicht“, nu Provincialeweg 2 en 4 [Fam. Bakker].

Zijlma was onderwijzer geweest. Jammer dat dit huis in de laatste dagen van de oorlog is opgebrand. Voor het huis de grote tuin met een vijver in het midden. Er zwommen goudvissen in deze vijver, een prachtig gezicht was het. De grote tuin was vaak het domein van Flora de hond. Deze mocht niet op de weg komen. Gebeurde het toch, doordat iemand het hek niet goed had dichtgedaan, dan haalde meester Zijlma hem met de zweep weer op.

Nu weer terug naar de Schoolstraat. Naast Goed woonde Wed. Knelis Arwert [nr.6]. Ze had vaak „kostgangers“ in huis, o.a. die bij de Spoorwegen werkten en nog geen gezin hadden. N. Brandsma heeft er later ook gewoond met zijn groot gezin. Brandsma maakte in de wintertijd ook wel klompen. Als het zomer was werkte hij ook wel op de boerderijen als loswerkmán. Er waren er wel meer die geen yaste binding met een bepaald bedrijf hadden.

Een van de kinderen van Brandsma ontsnapte 's morgens als hij pas uit bed was nogal eens en ging even de straat op. Wij woonden toen in het huis wat aan „Salvatori“ gebouwd is. In de achterkamer waar we woonden zagen we hem dan wel aankomen. Alleen een hempje aan met zijn blote „kontje“ even de straat op. 'k Zie hem nog wel aankomen, vaak met een paar groene wimpels onder de neus.

Zijn moeder, die Pieternal heette, maar roepen: "Jopie kom hier". Na de oorlog zijn ze naar Canada gegaan en daar is deze Jopie later bij het zwemmen verdronken. Op de sloot die er even verder toen nog was, hebben we vaak gespeeld. Als er ijs op lag natuurlijk, even voor de schooltijd „zwakje lopen“. Net zo lang tot er één doorging.

Verder stond er nog één huis, nr.8. De andere huizen zijn wat later gebouwd.

Waar nu Berghuis woont [Kerkstraat 16 en 18] woonde toen kuisper Slierma en later Moltmaker. Hier werden toen de lijkkasten gemaakt voor degenen die gestorven waren.

Waar nu Dijkmeijer [Kerkstraat 15] woont, woonde eerder K. Hofstede. Deze had de manufakturazaak van Zwartsenberg overgenomen.

Laatstgenoemde had het huis „Arnie" aan de Provincialeweg nr.12 al laten bouwen. Hij had genoeg verdiend aan de afgegraven wierdegrond. Hofstede begon daar later zijn kapperszaak en droeg deze weer over aan Dijkmeijer. Omdat mw. Dijkmeijer wel zag dat er aan de dames in Sauwerd wat te verdienen was, begon zij ook maar.

Hendrik Jan Zwartenkot heeft met zijn knechts, zijn zoon Willem en dochter Janna, heel wat brood gebakken en weggebracht [Kerkstraat 17]. Meer dan eens ben ik daar als kind wel in de bakkerij geweest. We waren altijd blij als Zwartenkot bezig was met koekjes enz. te bakken.

Daarnaast stonden toen nog twee huizen die het veld moesten ruimen voor de Provincialeweg. Dit huis is te zien op foto 35, daar woonde toen oude Drijfhout. Deze was van Groot Wetsinge gekomen. In de schoorsteen van dit huis probeerden we als er sneeuw lag, sneeuwballen naar binnen te gooien. Als het lukte kwam Drijfhout wel naar buiten.

Oude Sjoerd Kok woonde in het westelijke gedeelte. In het derde gedeelte woonde J. S. de Jonge, wiens vrouw geestelijk gestoord was. Hij was nog wel eens bij vader aan het werk. Samen hebben ze eens een ongeluk gehad. Ze kwamen met een wagen koren van het land, toen de paarden er van door gingen. Vader bezeerde zich aan één der benen terwijl de Jonge zijn arm in een doek moest dragen. Dit is ongeveer 65 jaar geleden.

In het huisje ernaast woonde Cleveringa. Ook dit huis is verdwenen evenals het huis en werkplaats waar Herman Teeninga sr. begonnen is, daar woonde eerder Pot. Zijn vrouw is later aan de Stationstraat gaan wonen.

De winkel van Arwert, Oude Winsumerstraatweg 12, wie kent die niet? Oude Jan Arwert liep iets gebogen. Dinsdags ging hij geregeld naar de markt. De sokken over de broekspijpen om een varken of koe te kopen voor de slagerij. Vrouw Arwert en dochter Anna stonden in de winkel met café.

Bij Arwert hielden ook nog wel eens bodewagens stil. Deze kwamen dan van Groningen om met de inhoud verder het „Hogeland" op te gaan. 's Morgens waren ze dan al van het Hogeland gekomen om in Groningen hun wagens vol te laden. Ze moesten deze spullen dan later in de dorpen waar ze vandaan kwamen rondbrengen.

J. Reitsma begon zijn rijwielzaak even verder [nr.8]. Hij was eerder knecht geweest bij smid Homan [Oude Winsumerstraatweg 2]. Daar vlakbij op de straat tussen Reitsma en Arwert moesten we een keer als ondeugende jongens gaan staan. We waren met een club jongens, een man of tien, aan het spelen en springen geweest. Ook o.a. bij het "Spoorgat". Dat lag tussen de spoorlijn naar Roodeschool en de lijn naar Delfzijl in het verlengde van de Oosterstraat. Direkt over het eerste spoor links van de weg die daar het land ingaat. We wisten dat het niet mocht. Maar er zijn wel meer dingen die niet mogen, ook nu nog en die toch wel gebeuren. Plotseling komt daar gemeente veldwachter Oostinga aan. We moesten toen daar vandaan, via wat nu de Oosterstraat heet, naar de zo even beschreven straat gaan.

Op die plaats heeft hij toen onze namen opgeschreven. Hij had zijn Duitse Herdershond Frits bij zich. Oostinga was nog maar pas aangesteld, hij had zijn vader Abel opgevolgd. Hij zal wel gedacht hebben : "Ik zal jullie duidelijk maken dat er ook voor jullie bepaalde grenzen zijn". Het was zijn goed recht.

Café van Zijl [alom bekend] was even verder [Oude Winsumerstraatweg 6]. Jacob was vaak dicht bij huis bij de hengsten. Moest een hengst naar de keuring in Groningen, dan ging Joh. Huinder daar ook wel eens mee heen. Jan van Zijl en Huinder gingen vaak de boer op om vee te kopen en op de markt te verkopen. Jantje deed thuis het huiswerk en als het nodig was, het café er bij. Was het in het café eens een avond druk dan wist Huinder ook wel van aanpakken. Oude Hilbrand Huinder was ook stalknecht geweest bij Van Zijl. De andere zoon van oude Hilbrand, Jan, was jarenlang stalknecht bij Bolt aan de Friesestraatweg in Groningen. Vlak bij de Kraneweg was dat. Omdat Joh. Huinder op dinsdagmorgen naar de markt ging, moesten ze vroeg uit bed. De koeien liepen in de zomer achter op de Meaden, dichtbij P. van Eizenga over het spoor bij de Oude AE [Oosterlaan 4]. Eens zijn ze op een morgen zo vroeg weggegaan om te melken, dat het, toen ze weer thuis waren nog donker was. Pas toen begrepen ze dat ze zich hadden vergist. We hadden niets in de gaten, vertelde Huinder me een paar dagen later.

Naast Café van Zijl woonde v.d. Maar [dit huis is enige jaren geleden afgebroken]. Ze hadden eerder in het huis bij de haven gewoond. Deze v.d. Maar was ook vracht- en boderijder. Toen hij zijn vrachtauto kreeg is deze een keer in de sloot gekomen bij „Onsta Heerd" [Singelweg 2]. Miedema en Klein hebben er toen voor gezorgd dat de auto uit de sloot kwam. H. Brander nam de zaak later over.

Daarnaast kwam Homan [Oude Winsumerstraatweg 2]. Voor hem woonde smid van Hoving daar.

Eens hebben we met elkaar [vier jongens, we waren toen 17-18 jaar] 's nachts Homan uit zijn bed gehaald. Het was tussen Oud en Nieuw. We hadden dit van te voren met ons vieren besproken. We zouden dan tegen Homan sr. zeggen: "het is 12 uur geweest, mogen we wel even tegen uw muur plassen?". We hebben het ook zo gespeeld, hij kwam uit zijn bed en toen hij vroeg wat de bedoeling was hebben we tegen hem gezegd wat onze bedoeling was. Hij werd wel even boos, maar dat ging ook bij hem wel weer over. Toen we het hem later vertelden, zei hij: "Kwa jongens, dat had je toch ook wel kunnen doen zonder mijn vakker te maken". Dat wisten we zelf natuurlijk ook wel, maar hij zou zijn bed uit en dat was ons gelukt. Het was immers Oud en Nieuw. Gelukkig lachte hij er zelf toen ook om. En wij wisten dat het weer in orde was. We kwamen in onze jeugd wel vaker bij Homan in de smederij om met Egbert te spelen of te praten.

Het huis van oude Tonnes Dijksterhuis met Postkantoor is ook verdwenen bij de aanleg van de Provincialeweg. De oude Dijksterhuis met zoon en dochter zijn niet uit het Sauverd van toen weg te denken. De oude Dijksterhuis was vaak dicht bij huis. Tine op het kantoor als het nodig was en Jurrien meestal in de buitendienst. Die heeft wat afgelopen en gefietst! Bij sneeuw en gladde wegen maakte hij de ronde

wel eens lopend: Wetsinge - De Raken - de Sluis bij Rogaar in het Reitdiep[nu verdwenen] en dan langs de Kleiweg terug, kwam hij bij „Onsta Heerd“ [Singelweg 2] weer uit.

Bij zomerdag, als het druk was op de bedrijven met het oogsten, was Jurrien dan hier, dan daar aan het werk. "Even een nieuwe fiets verdienen", zei hij dan. Dit moest dan even tussen de werktijden bij de P.T.T. gebeuren . Mattheus Zijlman uit Adorp kwam ook de post ophalen uit Sauwêrd.

Toen oude Dijksterhuis stierf en Tine haar eigen weg ging, had Jurrien voor zich al een nieuw huis laten bouwen [Burchtweg 3]. Hij deed toen het kantoorwerk zelf. Was hij weg, dan stond zijn vrouw wel klaar.

Tussen het oude en het nieuwe Postkantoor stond toen nog de bakkerij van J. Havenga [Burchtweg 1]. Deze kon, naar mijn smaak, lekker roggebrood bakken. Net in de bocht heeft Jilderda uit Adorp met de groentewagen in de sloot, die er toen nog was, gezeten. Hoe het kwam weet ik niet meer. Jilderda woonde toen bij Wierumerschouw vlakbij de boerderij van Rosier. Nu staat er een opgeknapt vernieuwd huisje [Wierumerschouwsterweg 25].

Vroeger stonden er twee huizen. In de ene woonde Jilderda en in de andere Nijdam.

P. Everts woonde toen op de boerderij waar Rosier nu woont [Wierumerschouwsterweg 23]. Later kwam G. Raangs daar op.

Gaat men verder de Burchtweg op dan is daar het huis waar Frouws gewoond heeft [nr.5]. Eerder woonde daar een fam. van Marum. In mijn herinnering is daar altijd een kruidenierswinkel geweest. Daar werden in die tijd de geweren en de munitie van de vrijwillige Burgerwacht bewaard. Eén keer is er toen bijna iets misgegaan. Eén van de zoons van Van Marum nam een geweer, deed er een kogel in en schoot het geweer toen af. De kogel vloog dwars door de schuurdeur en daarna door het raam van het tegenoverstaande huis. Daar woonde op dat moment Joh. Huinder in. "Ubbegaheem" staat nu op de plaats van dat huis. Huinder woonde toen in het westelijke gedeelte. In de schuur van Van Marum was aan de zuidkant een deur en daar vloog de kogel doorheen. Dat Huinder schrok lag voor de hand. Later kwam alles in een kist met een slot er op. Iewe Bodde was toen commandant en bewaarde de sleutel. In de regel werden er een paar schietoefeningen in het jaar gehouden. Eén keer in het jaar was het prijsschieten. De schietoefeningen werden vaak in de gang van de oude school, later "Salvatori" gehouden. Er stond dan een zwaar houten schot waar de kogels invlogen. Het waren geen scherpe patronen, maar zogenaamde margapatronen. Het prijsschieten en de jaarvergadering werden om de beurt gehouden. Het ene jaar in Café van Zijl in Sauwêrd, het volgend jaar bij Café Slierma [nu "'t Witte Hoes"] in Adorp. Later werd uit de burgerwacht een geüniformeerde afdeling opgericht, waarvan ieder lid een uniform kreeg plus schoenen, muts, koppel, gummiknuppel en revolver. Dit speelde een paar jaar voor de oorlog. Ik hoop hier later op terug te komen.

11

III. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947.

Na Frouws, kregen we richting kerk, Gerrit Kok [Kerkstraat 5]. Hier was ook een kruidenierswinkel. Berend Kok, hun zoon, was tijdens de oorlog in Engeland. Na de oorlog heb ik hem nog een keer ontmoet. We zijn namelijk vroeger samen naar school gegaan.

Naast Kok woonde [Kerkstraat 7] Bonnema. Ook daar waren kruidenierswaren enz. te koop. Bonnema ventte zelf ook wel met groente. Dit waren dan al drie kruidenierswinkels op een rij. En dan ook nog Pettinga, Land, later Mulder en Arwert, zes stuks. Als ik nu nog eens een keer in Sauwerd kom, dan gaat wel even door me heen: "het is niet te hopen dat Arwert ook nog verdwijnt, want waar moeten de oudjes dan heen?"

Jammer dat de middenstand overal verdwijnt.

Dan kwam voordat we bij de kerk zijn, nog een huis. Het is nu verdwenen. Jarenlang heeft daar Jacob Oldenhuis gewoond. Hij werkte ook wel bij S. Kuipers [Singelweg 20] op de boerderij. Oldenhuis was ook commissionair in granen voor de boeren uit de omgeving. Hij haalde op maandag de kleine zakjes met monsters graan bij de boeren weg. Dinsdagmorgens ging hij dan met deze monsters naar Groningen om het graan in de bekende Korenbeurs te verkopen. Ze hadden bij Oldenhuis ook een winkel met galanteriën. Voor drie cent werd de baard er ook afgehaald.

Ja en dan de Gereformeerde Kerk [nr.11], die in mijn leven zo'n centrale plaats heeft ingenomen. In die kerk mochten we luisteren naar hetgeen gezegd werd. Wie de ware bron van alles is, de ware bron van behoud, in leven en in sterven.

Tegenover de kerk [Kerkstraat 10] het huis waar Jantje Sinning jarenlang met haar poezen heeft gewoond. Eerder woonden haar ouders daar, Jacob en Paitmeu Sinning. Ze kwamen uit Adorp, uit één der zogenaamde tiphuisjes, ten zuiden van Adorp. Jantje is ook huishoudster geweest bij de Gebr. Niewold, toen die nog op hun boerderij in Wetsinge [Oude Weg 1] woonden. Nog voor Sinning [Kerkstraat 10] heeft daar Koopman Smit, zoals wij hem altijd noemden, gewoond. Je kon daar o.a. voor 1 cent koekjeskrumels enz. kopen. Had je het geluk in het zakje, waar de krumels ingedaan werden, een cent te vinden dan kon je nog een keer gaan.

Oude Jacob Bouwman en dochter Grietje woonden in het volgende huis [Oude Kerkstraat 1].

En dan komen we bij het oude kosterhuis, tevens consistorie van vroeger. Het wordt nu bewoond door de fam. v.d.Kloet. Destijds woonde daar [nr.3] Niklaas Wildeboer, die ook manufakturen te koop had en er mee op pad ging. Hij boog zich automatisch als hij een huis binnenkwam. Niet uit nederigheid maar vanwege zijn lengte. Hij was nogal groot en moest oppassen dat hij zijn hoofd op deze manier niet stootte. Later woonden daar Wolter Hofman en Knelske zijn vrouw. Zij waren ook samen koster en kosteres van de kerk; oude mensen waarvoor wij in onze jeugd veel ontzag hadden.

Het ene gedeelte werd gebruikt als woonhuis, het andere als vergader-

ruimte. Ook de kerkeraad kwam hier toen bijeen, evenals het Muziekkorps "Dillittant", waarvan ik meerdere jaren lid ben geweest.

J. Zuidema was toen onze dirigent, 't was een prima musicus maar, en dat heb je vaker met zulke mensen, als mens niet altijd aangenaam.

De Knapenvereniging, de Jongelingsvereniging, de Meisjesvereniging, de Catechisaties vonden hier plaats, later in "Salvatori".

Eens hebben we daar in de consistorie met een stel jongens een behoorlijk aantal bokkingen opgegeten. Ze kostten toen in die tijd niet veel. J. v.d. Beek was toen de koster en had ze wel te koop. Het was na catechisatie, dus ds. v.d. Meulen had ons wat geestelijk voedsel bijgebracht. Hij deed dat altijd goed, als wij maar wilden innemen. Omdat wij dat gehad hadden, kon er nog wel wat aards voedsel bij. Waarom ook niet; allebei is nodig.

Toch willen wij voordat we deze omgeving verlaten, om op een ander punt weer verder te gaan nog wat anders vertellen.

Het was in de periode dat Wolter en Knelske Hofman nog koster waren. Op een zondagmorgen, vlak voor de dienst begon, was er op de galerij waar toen nog het orgel stond, en waar jarenlang oude Hilbrand Huinder zondags aan de windpomp stond, opeens veel lawaai. Wat was er gebeurd?

Op die galerij op de achterste bank in de hoek bij de muur zat altijd dezelfde persoon. Die had de gewoonte om onder de preek een tabakspruim in de mond te hebben. Er waren wel meer mannen die dat toen deden, maar, die bleven wel binnen de perken. Vandaag steekt menigeen een pepermint in de mond: de smaak is alleen wat anders. De bedoelde persoon bleef echter niet binnen de perken, en spuwde daar in die hoek wel eens op de grond. Dat begon oude Knelske te vervelen. Zij had er die morgen een stenen pot neergezet. Toen die persoon de kerk binnen kwam en naar zijn zitplaats ging, werd hij bij het zien van de pot zo boos, dat hij het ding stuktrapte en verdween. Later kwam hij wel weer, en de vloer bleef schoon. Wie het was?

U komt zijn naam nog wel tegen in het verdere verloop van dit verhaal.

Deze omgeving gaan we nu verlaten en gaan naar "Ubbegaheem".

In het huis wat toen het dichtst bij de school stond, woonde in de oostelijke helft W. Achterhof. In het westelijk gedeelte, waar Joh. Huinder toen woonde, ging de kogel door het raam. In het oostelijk gedeelte hebben onder andere de ouders van mw. Valkema-Luidens gewoond. Deze Achterhof was dorsmachinehouder. In het fotoboek van Sauwerd staat onder nr. 51 de dorsmachine met bemanning. Volgens de tekst onder de foto is dit "misschien" het personeel plus dorsmachine van Achterhof. Ik twijfel niet, de 2e persoon van links is Willem Achterhof, met zijn zware snor.

Hij had nog wel eens de gewoonte als hij bij iemand op bezoek was, dat hij zijn aandacht meer bij het praten dan bij de klok had.

Het was in die jaren gebruikelijk om 's avonds als het negen uur was, naar bed te gaan. Want 's morgens was men vroeg uit de veren. Als Achterhof dan 's avonds te lang bleef zitten kreeg hij wel eens te horen: "Achterhof, wat u wilt weet ik niet, maar wij willen naar bed", met andere woorden stap nou maar weer eens op. Ze hadden bij Achterhof ook een bokkewagen, waar ook wel een geit voorkwam. Dat wilde vaak niet zo best. Eens zijn we met een groepje jongens met de kar, met de geit er in, naar Adorp geweest. Er waren ook twee jongens van Achterhof bij. We moesten naar Iewe Bodde, die had een bokram en daar moest de geit even een bezoek afleggen. Nou toen dat voor elkaar was, wij weer met de geit in de kar terug naar Sauwerd. En wij maar weer trekken. Halverwege Adorp, Munnikeweg, zeggen we tegen elkaar, kan de geit nu ons niet om beurten trekken? Dat werd afgesproken maar: toen de geit los was sprong deze uit de kar, van boven in de sloot het weiland in. Een paar van ons sprongen ook over de sloot, vingen de geit en deze weer door de sloot. Hij was ja toch al nat. De geit maar weer in de wagen en wij maar weer trekken. Vooruit met de geit naar Sauwerd. Een middag plezier, ik vergeet het nooit weer.

Zo dat was dat, en nou gaan we weer met de huizen verder.

Waar nu de winkel van F. Arwert staat, daar stond vroeger een oud huis [Provincialeweg 6]. Daar heeft ook O. Medema met gezin gewoond. Wed. R. Kampstra met dochter Jo en, naar ik meen, ook de Wed. D. Burgler nog.

We beginnen nu bij het Gemeentehuis. Veldwachter Oostinga woonde ook in het Gemeentehuis. De gemeenteadministratie beneden en Oostinga met vrouw boven. De toegangsdeur naar Oostinga was aan de Noordkant. Daar was bij die deur ook het hok van hond Frits. Deze hond is door de dierenarts afgemaakt, omdat hij trek kreeg in kippebout. Oostinga heeft zelf toen het huis laten bouwen aan de Stationsstraat nr. 6. In de sloot ervoor zaten ook wel eens waterratten. Oostinga probeerde dan wel eens er een met de revolver dood te schieten.

De vader van Oostinga heb ik ook nog wel gekend. Dat was Abel Oostinga.

Waar dr. Peetoom nu woont [Stationsstraat 4], en eerder dr. Nanninga, daar woonde in onze jeugd dr. Tieboel. Dr. Tieboel moest alles per fiets doen, het bekende koffertje had hij dan aan het stuur hangen. Als je bij dr. Tieboel in de spreekkamer kwam en nu bij dr. Peetoom dan is er nogal wat veranderd.. Dr. Tieboel zei vaak: "Ik heb niet zo veel instrumenten" enz., dat was zichtbaar en soms ook voelbaar. Moest je een keer een kies laten trekken (hij heeft het eenmaal bij mij gedaan). Dan pakte hij je bij de strot beet, drukte je tegen de muur aan, even het bekende tangetje boven een spiritusvlam ontsmetten en dan maar trekken. Lukte het niet te goed en bleef er wat achter dan stuurde hij je alsnog naar Groningen. Als je ziek was stuurde hij je niet snel naar een ziekenhuis in Groningen. Gelukkig is dat veranderd. Toen hij de praktijk overdroeg aan dr. Nanninga, ging hij in Groningen aan de Noorderstationsstraat wonen. Daar ben ik meer dan eens

bij hem op bezoek geweest. Hij was een goed mens maar wel hard.

We slaan nu één huis over en komen dan bij het huis waar gemeentebtenaar Bouwman jaren heeft gewoond [Acacialaan 25]. Dit huis is op een openbare veiling door de gemeente gekocht. H. Boerema sr., die toen op de boerderij woonde waar van Ittersum nu woont [Munnikeweg 2], heeft de woning voor de gemeente gekocht. Niemand had het in de gaten. Boerema was ook raadslid en wilde wel naar Sauwerd te wonen. Het was in de periode van Burgemeester Bruins Slot.

Later heeft Boerema aan de Stationsstraat gewoond [nr8].

Ten noorden van het gemeentehuis [Plantsoenweg 15] woonde Ite Hamming en zijn vrouw. Ze waren de grootouders van de latere Predikant Ite Hamming. Deze preekte ook wel eens in het Gronings dialect.

Nu slaan we enkele huizen over en lopen Antuma voorbij en komen dan bij het huis waar de fam. Deemter heeft gewoond [Oude Winsumerstraatweg 5]. In onze jeugd woonde daar J.L. Smit. Deze Smit ging bij de huizen langs om te zien hoeveel elektrische stroom er verbruikt was. Ze hadden een zoon die zwaar geestelijk gestoord was. Hij kwam altijd met zijn vader mee. Egbert Jan heette hij. Toch een lieve zachte jongen, behalve als hij een aanval van boosheid kreeg.

In het huis waar Lammert Duursema gewoond heeft [Meidoornlaan 1] woonden eerder de grootouders van Ir. J.G. Bakker. Nog eerder had timmerman Smit daar zijn woon- en werkplaats. Toen Smit naar Bedum vertrok zetten Miedema en Klein de zaak aan het Hoogpad [3+5] voort. Verder was er geen enkele bebouwing van de zuidkant van de Oosterstraat tot de Stationsstraat.

Ook het huis van kassier Datema nog niet.

Alleen de boerderij van Marringa [Oosterstraat 39] stond er. Hier woonde de fam. Terpstra. Dit gezin vertrok later naar Middelstum.

We beginnen nu aan de Provincialeweg [9]. Hier heeft jarenlang de fam. P. Wetsema gewoond. Deze Wetsema was kleermaker. Hij was ook voorganger bij de begrafenissen. Het was in die periode nog de gewoonte dat mondeling deur aan deur werd overgebracht wanneer iemand was overleden. Wetsema was dan in het zwart gekleed en had een hoge hoed op. Hij nam zijn hoed af en zei dan: "De fam. die of die maakt bekend dat die of die is overleden". Het rijtuig waarmee het stoffelijke overschot naar het kerkhof werd gebracht stond vlakbij het huis in een klein houten schuurtje.

Het timmerbedrijf van de fam. Teeninga was eerder aan de westkant van de Provincialeweg gevestigd. Oude Herman Teeninga heeft het in mijn schooljaren overgenomen van de fam. Pot. Meer dan eens hebben we daar in die schuren met Jan, de oudste zoon gespeeld.

Hiernaast stond alleen de woning [nr.10], daar heeft de fam. Kremer gewoond. Deze werkte bij de Nederlandsche Spoorwegen.

Het huis waar nu Hans Teeninga woont [Provincialeweg 8] heeft Willen Balkema laten bouwen.

Goldhoorn en Jantje v.d. Molen hebben eerder in het huis gewoond waar nu J. Teeninga woont [Oude Winsumerstraatweg 15].

In de schuur van Bakker Elenga [Oude Winsumerstraatweg 13], stond vaak in de "rustperiode" de dorsmachine van W. Achterhof

Schoenmaker Huizenga woonde er naast. Vader en zoon herstelden of maakten nieuwe schoenen in de werkplaats, terwijl moeder en dochter -de laatste later alleen- het huishoudwerk deden. Martinus, de zoon, had nogal eens moeite met zijn gezondheid. Enkele jaren na het overlijden van zijn vader hield Martinus er mee op. Hij is toen nog korte tijd vertegenwoordiger geweest bij Zwartzenberg Kunstmest enz.

In de andere helft woonde Frans Medema [Oosterstraat 2]. Als kinderen zeiden we wel eens "Het is net een oude brombeer". Maar als je er in huis kwam merkte je dat ook zij lieve oude mensen waren. De RABO-bank staat er nu.

We slaan nu één huis over en komen dan bij het huis waar Miedema en Klein jaren gewoond hebben [Oosterstraat 8 en 10]. Hier was meer ruimte dan aan het Hoogpad. Altijd zijn die twee samen gebleven, evenals de beide vrouwen. Miedema was eens aan het metselen en hij stond op een steiger. Vlak daarbij liep J. v.d. Beek te mollenvangen. De gemeentepolitie van Winsum had gezien dat v.d. Beek daar liep. En of ze nu alle twee of Rozema alleen bij Miedema waren, weet ik niet, maar maar Miedema drukte heel voorzichtig zonder dat Rozema het merkte een bak met specie naar beneden. Het gevolg was dat politiemans Rozema eerst naar Winsum moest om een andere uniform aan te trekken. J. v.d. Beek kreeg geen bekeuring en daar was het Miedema om begonnen.

Miedema komt even later naar beneden en merkt heel droog op zonder één spier van zijn gezicht tevertrekken: "Hé, is die bak naar beneden gevallen? Daar heb ik ja niets van gemerkt."

In de woning Oosterstraat 16 woonde toen E. Achterhof. Deze Achterhof werkte ook wel bij de boeren en ze hadden ook een paar melkkoëien. Hij was ook wel noodslager, dat wil zeggen van gestorven of bijna gestorven dieren. Van de laatste noodslachting kreeg hij infectie en was een paar dagen later overleden. Even verder stond de noodslachtplaats met daarbij de houten noodwoning waar onder andere Jongsma en ook Lammert de Vries in gewoond hebben.

De huizen die tussen nr.16 en de gemeentewerkplaats staan, zijn meer na mijn schooljaren gebouwd.

Dan verder over de beide spoorlijnen en dan links, het huisje waar oude Spoelstra woonde. Hij is bijna 100 jaar oud geworden [Oosterstraat 41]. Deze Spoelstra had ook een bokram, maar die zal wel geen 100 jaar geworden zijn.

Helemaal achter bij de Oude Ae, naast de boerderij van H. Boer [Oosterstraat 43] is Jan Ritzema van Harssensbosch groot geworden. Jonkheer Ritzema van Harssensbosch zei een paar jaar geleden de voorzitter van een vergadering tegen Ritzema. Het was op een vergadering in Adorp en Ritzema lachen.

We gaan weer naar "Ubbegaheim". Vlak naast v.d. Ley [Burchtweg nr. 12] -even eerder- stond nog een huis. In mijn kinderjaren woonde daar Meelker en toen deze vertrok ging de bekende Fokke Noordhuis er met zijn zuster in wonen. Terwijl nog later O. Medema er jaren gewoond heeft.

Noordhuis en zijn zuster woonden toen op Plantsoenweg nr.15. Voor v.d. Ley woonde G. Bijsterveld met zijn vrouw en zoon Menne in de woning Burchtweg 13. Het transportbedrijf van v.d.Beek volgde dan. H. v.d. Beek had dit bedrijf al eerder overgenomen van Frank van Zijl waar we zo meteen wel komen. Jo v.d. Beek werkte er eerst ook, maar ging later naar het Transportbedrijf in Groningen.

Oude Anne Hummel en zijn vrouw woonden toen in het westelijke helft van het huis [Burchtweg 16 + 18].

Op de boerderij waar nu F. Datema woont [Burchtweg 20] woonde toen Harm Datema, de grootvader van Feitze. Everdinus Datema heeft er nadien gewoond voor Feitze. Deze E. Datema woont nu Plantsoenweg 1.

Na nog even doorgelopen te hebben, zijn we weer bij het Oude Schathuis [Burchtweg 13] terug. Frank van Zijl woonde hier en had toen in mijn prilste jeugd het vervoersbedrijf dat toen door H. v.d. Beek werd overgenomen. Van Zijl werd graancommissienair voor de boeren toen Oldenhuis ermee ophield. Oldenhuis had het commissienairschap vroeger overgenomen van Paul Pot. Jarenlang was van Zijl ook gemeenteontvanger. Hij kon ontzettend mooi schrijven. Burgemeester en wethouders van Adorp kwamen dan geregeld bij hem om de kas te controleren. Na afloop kregen ze dan een borrel, of ze dan zogenaamd op één of twee benen moesten lopen is niet bekend. Een pot stuk trappen was hem ook toevertrouwd.

Op de gracht van "Onsta Heerd" [Singelweg 2] en de gracht van de boerderij van F. Datema [Burchtweg 20] werd in onze schooljaren veel geschaatst. Later werd het meer op het "Spoorgat" bij het station gedaan. Direkt rechts over de spoorbaan aan de Stationsstraat. Nog weer later werd de tegenwoordige ijsbaan geopend. Dat was in de periode van burgemeester Bruins Slot. Deze verrichtte de opening, zijn woorden waren: "Ik had nooit gedacht dat hier nog eens een ijsbaan zou komen". Daarna knipte hij het lint door en wij gingen schaatsen.

Even verder staat het huis [Singelweg 4] waar Wed. Dijksterhuis woonde met zoon en dochter. De zoon heeft er daarna enkele jaren gewoond en is voorjaar '29 vertrokken naar Harkstede. Hij werkte wel op de boerderij van Vader [Singelweg 2].

Anne v.d. Laan heeft er [Singelweg 4] nadien jaren gewoond, toen Dijksterhuis vertrokken was. Deze Anne v.d. Laan was getrouwd met Geertje Oldenhuis en niet met Aaltje Oldenhuis. Hilje v.d. Laan heeft er ook nog alleen gewoond. Deze Anne v.d. Laan had drie kinderen, Hilje, Miene en Jan. De laatste was jarenlang gemeente-sekretaris van de gemeente Badum.

J. Sinning kwam even verderop [Singelweg 6] en nog één verder heeft H. Roege meerdere jaren gewoond [Singelweg 8]. Deze H. Roege heeft eerder op een boerderij helemaal achter in het land gewoond. Bij de boerderij van Kuipers was de ingang en dan de kleiweg langs. Verder over de brug die daar nu nog ligt en na plm.100 meter stond toen de boerderij. Er is nu niets meer van over.

In Singelweg 10 heeft onder andere Leendert Rozema gewoond. Albert Liewes en J. Bijsterveld ook.

IV. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947.

En dan komen we bij de haven.

Daar in die haven is veel aangevoerd. Hoeveel schepen met turf hier zijn gelost zou ik niet weten. Ook niet hoeveel tonnen verhardingsmateriaal voor de wegen. Suikerbieten zijn hier met vele honderden tonnen in de schepen gebracht en naar de fabrieken afgevoerd. Hoeveel tonnen afgegraven grond van de Wierde van Sauwerd hiernaar toe zijn gebracht en verdwenen weet ik ook niet. Wel weet ik dat het altijd werk en bedrijvigheid met zich meebracht. Het was bijna allemaal handenarbeid. De turf werd vaak per wagen vol of per duizend afgeleverd. Er was één man bij, die de wagens heel voorzichtig volmaakte zodat deze eerder vol was [Singelweg 12]. Meerdere gezinnen hebben op Singelweg 12 gewoond. Onder andere H. Schuitema, G. v.d. Maar, Heuker, Hummel [dit gezin is naar Amerika vertrokken], H. Nieboer [nu Stationsstraat 22].

Daar waar Muntjewerff nu woont [Singelweg 16] hebben meerder gezinnen gewoond. H. Roege heeft er ook nog gewoond. Terwijl A, Hui-zenga, die jarenlang bij Kuipers werkte [Singelweg 20], er voor Roege ook meerdere jaren heeft gewoond. Als het ijs sterk genoeg en goed was, dan werden hier vaak de schaatsen ondergebonden. Als het donker begon te worden was men vaak weer terug. Het is net of er vroeger vaker en beter ijs was dan nu. Eenmaal zijn we met zijn vieren hier ook op het ijs gegaan. Via Reitdiep, Winsum, Onderdentam, Bedum, Zuidwolde naar Noorderhoogebrug. Daar zijn we van de schaatsen gegaan en dwars door het land naar de spoorbrug gelopen. Het Van Starckenborghkanaal was nog niet helemaal klaar. Ze waren toen nog met de sluizen bij Oosterhoogebrug bezig. Die moesten eerst klaar zijn voordat men verder ging graven. Bij de spoorbrug hebben we onze schaatsen weer ondergebonden. Daarna zijn we via Reitdiep naar het punt van vertrek gegaan, pracht ijs, was het.

We gaan nu nog even naar de Provincialeweg 3, waar P. Bos nu nog woont. In het oude huis wat er toen stond hebben ze eerst met elkaar gewoond, oude Jacob Bos, zijn vrouw en Piet, de zoon. Ook woonde er eerst nog de grootmoeder. Daar hadden we vaak wel ontzag voor. Oude Jacob kon van alles, ook wel dirigent zijn. Praten kon hij ook wel. Op een vergadering waar zeker het één en ander besloten moest worden zei hij eens: "Zeg den kinderen Israels dat zij voorttrekken". Kleermaker was hij ook. Maakte hij een nieuwe broek voor je, dan kon je er altijd best inkomen. Later, toen zoon Piet mee in de zaak kwam, gaf deze meer de voorkeur aan de lijn. Oude trouwe zielen waren het, eerlijk als goud, zoals zovelen. Wat hebben we daar nog een fijne oude dag gehad.

Het is de bedoeling dat we nu verder gaan in de richting van Klein- en Groot-Wetsinge en beginnen dan bij "De Hoop" [Provincialeweg 22]. Daar heeft ook Wed. Hoeksema gewoond. Dat zal plm.65 jaar geleden zijn.

Burgemeester Rookmaker woonde er nog vóór haar. Na haar dood heeft Burgemeester Esselink er gewoond. Burgemeester Bruins Slot heeft er ook zijn eerste maanden doorgebracht. Na zijn huwelijk met Corrie Rutgers gingen ze in "Elze Grada" nu "Vluchtheuvel" wonen. Meerdere gezinnen hebben er [Provincialeweg 22] gewoond. Eerlijk gezegd vind ik het geheel zoals het vroeger was, toch mooier. Jammer dat het verdwenen is.

Kornelis Kampinga woonde bij de Laanweg [Provincialeweg 13] Vroeger heb ik eens een artikel gelezen waarin een beschrijving werd gegeven van de omgeving waar deze Kampinga toen woonde. Het artikel was geschreven door een zekere Dr. Veldkamp. Het tijdschrift waarin dit artikel stond heette "Op de Uitkijk", ongeveer 57 jaar geleden. Kampinga werd daarin beschreven als boer "Snelleman". Iemand die altijd vlug in zijn lopen en werken enz. was.

De woningen van Doornbos [Laanweg 2] en ook die van Tillema [Laanweg 1] zijn wat later gebouwd. Dit laatste huis heeft M. Bijsterveld laten bouwen. Hij woonde toen met zijn ouders waar nu v.d. Ley woont [Burchtweg 12].

Als we nog eens een keer op het kerkhof zijn, dan denk ik terug aan de woorden die iemand eens een keer tegen me zei: "Het is een rustoord, maar het is bijna een lustoord". Het was Frank van Zijl die dit toen tegen me zei. Hij woonde toen daar waar Kassier Datema nu woont [Oosterstraat 1].

Over het spoor G. Wiersum, nu Liewes [Laanweg 6], terwijl in de laatste boerderij de Fam. Oosterhuis woonde. Later werd dit F. Bakker, de ouders van G. Bakker [Oudeweg 2 Wetsinge]. P. Boersma heeft er nu zijn bedrijf.

Even verder aan de Provincialeweg [nr.15] was het café van R. Nienhuis. Ze hadden ook een paar melkkoeien, terwijl Nienhuis ook schapen kocht en verkocht. Ook bij dit café hielden bodewagens halt om de paarden te laten rusten. Zij kregen dan vaak een bak met inhoud die ze leegmaakten. De bestuurder was binnen bezig met iets leeg te maken.

Er gingen ook nog wel eens van die "Stille" gebruikers heen. Vaste klanten waren dat meestel, je zag ze wel naar binnengaan. Even later kwamen ze weer buiten, even een "neutje" gewipt.

Een huis verder woonde Busscher met vrouw en dochters; later werd het v.d. Veen [nr.17].

Hier tegenover [Provincialeweg 24] woonden Bertus Huizenga en vrouw. Die waren zuinig. Als de zon, in de winter, op de kachel scheen dan was deze van boven vaak warmer dan van binnen. Hier woont nu W. Blauw.

iets verder [Oosterlaan 2] woonde Gerrit van Kampen met gezin.

Tenslotte helemaal aan het eind van de Oosterlaan [nr.4] de Van Eizenga's. Dat heb ik niet anders gekend.

En dan de molen. Oude Pieter Boersma als kapitein en Hendrik en Cornelis als bemanning. Daar in die molen is veel gemalen! Als het Pasen was dan was men daar ook bezig met het dik en dun schieten van de "neuten".

19

Iets verder de Molenstreek [nr.5], nu K.P. Mulder. Dat huis ken ik van binnen en van buiten. 'k Heb er vele uren in doorgebracht. Als we in de keuken zaten te koffie drinken, hadden we een goed uitzicht op het volgende huis [nr.7]. Daar woonde toen een gezin in, waar ook een oudere vader bij in woonde. Als deze dan 's morgens wakker werd kwam hij naar buiten. Het eerste wat hij dan deed was zijn "pispot" leeggooien". Vlak daarbij stond een groot vat waarin regenwater werd opgevangen, onder andere voor koffie en thee. Daar werd de pot dan even in voorgespoeld. Als we daar nu in de winkel moesten zijn, dan gingen we eerst een kop koffie drinken.

Mijn schoonouders woonden toen in het huis waar nu Mulder woont. Mijn verloofde zei altijd: "eerst thuis koffie drinken, dan zijn we daar klaar mee, en kunnen we weigeren als ze vragen."

H. Rozema heeft ook in die woning [nr.7] gewoond. Deze Rozema was er ook slager bij. Later zijn ze naar Sauwerd gegaan naar de woning waar "Ubbegaheem" nu staat.

Dan de pastorie van de Hervormde Kerk met Ds. Binnendijk die later ook naar Sauwerd ging [Stationsstraat 9]. Later kwam Ds. Hoekstra in de pastorie wonen.

Dan de bakkerij van bakker Kaspers [nr.11]; later werd het Berghuis. Nog eerder was het bakker Boer. Deze Kaspers heeft niet alleen een Abram gezien toen hij 50 jaar werd, maar hij heeft ook jarenlang "Abram" op zijn rug gedragen. Er zijn er niet zoveel die dat gedaan hebben. Bakker Meijer in Adorp heeft het ook gedaan.

Oude Heikema [Valgeweg 1] was kleermaker, krantenloper en bar-bier. Het mes was wel eens niet al te scherp maar het kostte ook maar drie cent. Hij bezorgde ook jarenlang "Het Nieuwsblad van het Noorden". Hij moest de kranten dan van het station halen. Ze kwamen dan met de trein om plm. half vijf. Vaak waren het 97 stuks. Voordat hij ze bezorgde, ging hij ze eerst in de wachtkamer tellen. Was er een krant teveel, en was er iemand die graag een krant wou hebben, dan moest die persoon 5 cent betalen.

Wie kende vroeger en later Oude Albert Bloem met zijn "sikje" en zijn vrouw Roelfke niet? [Valgeweg 14]. Zij was sterk als een paard.

Was er een gezin waar een kleine was of werd geboren dan was ze evenals andere vrouwen wel bereid te helpen. Waren die oude bakkers in hun periode in verwachting dan hadden ze heus geen drie maanden zwangerschapsverlof nodig. Zo lang mogelijk doorgaan, en zo snel mogelijk weer beginnen.

Bosklopper woonde iets naar het Noorden [Valgeweg 16]. Hij werkte wel op het Hoofdstation in Groningen en moest er ook voor zorgen dat de veevagens voldoende stro hadden.

V. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947.

In die veewagens werden dan de koeien vervoerd. De koeien waren dan op de markt in Groningen verkocht en gingen dan vaak naar Holland.

Dan de Hervormde Kerk (Valgeweg nr. 12). In verband met dit verhaal ben ik een keer op een mooie middag door Sauwerd en Groot- en Klein Wetsinge gereden. Bij deze kerk ben ik toen even van de fiets gestapt. De gedachte kwam toen bij me op: "Als al die stenen en die banken van alle kerken konden spreken, zouden ze dan niet tegen ons allemaal zeggen: Hebben jullie met je gepraat over de geschillen niet velen uit de kerk gepraat? En ging het wel eens niet méér om de éér dan om de Heer?" Ik sluit geen enkele kerk uit.

De oude school (Valgeweg 10 en 8) met meester Kliphuis en later met meester Martens. Bekend en geëerd door iedereen. Kieneker woonde daarnaast (Valgeweg nr. 4). Hij verkocht petroleum.

Als laatste (Valgeweg 2) in die rij Lammert Hofman. Klein, maar dapper. Als zovelen kon óók hij niet fietsen. Alles lopend op zijn korte benen. Zijn vrouw wat groter en wat baziger. Hier begon zoon Hendrikus met schilderen, later ging hij naar de Schoolstraat nr. 14.

We gaan Klein Wetsinge verlaten en gaan in noordelijke richting. We krijgen dan eerst het huis waar boderijder Landman gewoond heeft (Prov.weg 26). Hij ging vaak met zijn zoon 2 x per week naar Groningen om daar wat heen te brengen. In Groningen werden daar, op het z.g.n. bodeterrein, de karren neergezet. Er werden dan wel bestellingen enz. opgehaald en dan 's avonds mee naar huis genomen. Het was meer in één of andere vorm een besteldienst.

In het volgende huis (Prov.weg 30) G. Bijsterveld met gezin en in het andere gedeelte P. Oosterhof. Deze Oosterhof werkte ook als hulppostbode. Hij had vaak een pruim tabak in de mond. Je kon vaak wel horen als hij er aan kwam. Hij liep vaak wat gebogen en liet zijn voeten wat slepend over de grond gaan. Hij staat op foto 61 helemaal rechts en is niet helemaal te zien.

Geert Kooi en zijn vrouw woonden er naast, nr. 32. Kooi werkte wel bij de fam. Bakker. Als het in de zomer tijd was van oogsten en Kooi dan bezig was het koren te zichten (of maaien) dan gebeurde het wel eens dat hij dan bij warm weer zijn bovenbroek uittrok. Hij stond dan in zijn roodbaaien onderbroek te zichten.

Bientje Dik woonde jarenlang in het laatste huis, nu wed. Hulst, Prov.weg 34.

Even verder rechts, Prov.weg 21, de boerderij waar ik persoonlijk nooit anders dan een Bakker gekend heb. Er waren daar in die omgeving boeren die dan wel eens vertelden, dat je bij slecht weer beter binnen kon hooien dan buiten. Je kon het in de regel wel ruiken als ze binnen bezig waren. Maar meer dan eens waren ze met mooi weer ook binnen bezig. Er waren vroeger, en ook nu, gewoonten die moeilijk af te leren waren.

Waar Danhof (Prov.weg 36) nu woont, woonden eerder o.a. Bosman, Grimmus, M. Kooistra, de vader van K. Kooistra van de Acacialaan '26. Bij die boerderij (Prov.weg 36) reed H. Homan sr. meer dan 50 jaar geleden bij het achteruitrijden bijna in die gracht. In die auto zat een bruidspaar, n.l. de oudste dochter met haar pas verworven man. Alles liep goed af. Die bruid is later mijn schoonzuster geworden.

Dan lopen we nu naar de plaats waar het oude schooltje gestaan heeft. Duidelijk is daar ook te zien dat ook hier de afgravingen hun sporen hebben achtergelaten.

Gaan we even naar rechts, dan woonde daar vroeger Gerard v. Dijken, nu J. de Vries (Karspelweg 1).

Links het oude kerkhof. Laten we hopen dat het straks ook wordt opgeknapt. Even goed herkenbaar als die aan het Hoogpad in Sauwerd.

De oude pastorie staat er nog, eveneens woon- en werkverblijf van fam. Koers.

Wie hebben daar in Groot-Wetsinge in de jaren '20-'45 niet gewoond. Rijzenga's en een zekere v.d. Laan. Albert Boersma (Karspelweg 9) en gezin Derk Bolhuis, Derk Kraine, K. Veldkamp (Karspelweg 11). Naar deze laatste kon je rustig heengaan als je een ransuil of zoiets had gevangen. Even de ingewanden enz. er uit, wat turf er in, en dan een paar heldere kralen in de kop, het leek dan net echt. Dan kon het nog jaren in de kamer staan of hangen.

H. Bloem heeft er ook gewoond. J. Alserda ook, werkte veel bij de fam. Kuipers.

Lammert Huizenga (Karspelweg 19) was ook papventer. In het laatste huis (Karspelweg 23) Grimmius, Hazenberg (melkrijders).

Daar tegenover Hans Bierling, het huis staat er niet meer. In dit huis is Holthof begonnen met zijn schoenen enz. voor hij in Sauwerd verder ging. Bierling handelde ook wel in lompen, vellen enz. enz.

Naar dit gezin ging Burgemeester Bruins Slot, toen hij in 1941 wegging. Van dit gezin nam hij toen afscheid. Of het hier was of aan de Noorderstraat weet ik niet meer.

Wat verder het "Jeudenploatske" (Karspelweg 4), daar woonde toen J. Bijsterveld en gezin. Zoon Hendrik heeft er later ook gewoond.

Dan over de brug komt de boerderij waar nu Ebbinge woont (Karspelweg 25).

Deze boerderij komt in het verhaal over de bezetting wel aan de orde.

Gaan we even verder, dan is daar duidelijk het veelbesproken "Oude Diep" zichtbaar, met aan de rechterkant de hoge oeverwal. Dit is de grens van de gemeente Winsum. De beide boerderijen die nu komen, staan in de gemeente Winsum, Nieuwenhuis en Valkema. Volgens het telefoonboek woont Nieuwenhuis Winsumerstraatweg 29 en H. Valkema Winsumerstraatweg 10. Even voorbij Valkema verlaten we de gemeente Winsum weer, ook nu weer over de oude Meander, het "Oude Diep". We komen dan bij de fam. Horinga en dat is weer Karspelweg met huisnummer 6. We gaan hier over het Sauwerder Maar.

Direkt over de brug links stond vroeger het oude thuiswachterhuisje.

Willem Jongsma heeft er het laatst gewoond. Later heeft dit gezin een tijdlang in Sauwerd aan de Oosterstraat gewoond, waar nu de gemeente haar werkplaats heeft.

Dan verder over de Dijk naar de vroegere sluis in het Reitdiep. Wandelt men over die dijk, dan heeft men een prachtig vergezicht. Enkele jaren geleden heb ik persoonlijk de afstand tussen "Schaphalsterzijk" bij het Winsumerdiep en het Van Starckenborghkanaal afgelegd. Lopend boven over de dijk, een prachtige wandeling van ± 2 uur lang. Bij de vroegere sluis stonden toen in mijn jeugd 2 huizen. Rogaar was de laatste sluismeester. In het andere huis heeft ook een Pettinga gewoond. Dat huis stond dicht bij het huis van Rogaar. P. v.d. Beek heeft er ook nog met zijn gezin gewoond, voordat ze naar Noorderhoogebrug vertrokken. Brug en woning zijn nu al lang verdwenen en de sluis al lange jaren niet meer nodig. Later heb ik meer dan eens daar gestaan. Daar zijn n.l. in een winter meer dan 50 jaar geleden 3 leden uit één gezin door het ijs gezakt. Het ijs was overal sterk genoeg, maar door afstroming van het water was daar een zwakke plek ontstaan. Alle 3 zakten ze er door. Hun hulpgeroep werd eerst niet gehoord, maar klonk toch tot de fam. v.d. Beek door. Alle 3 werden ze gered. De drie waren Hendrik, Martje en Coba Kooistra. Ze woonden toen met hun ouders waar Danhof zijn loonbedrijf heeft (Provincialeweg 36). De middelste is later mijn vrouw geworden.

We gaan nu weer terug naar en door Groot-Wetsinge tot aan de Provincialeweg. Achter de boerderij van de fam. Bakker (Provincialeweg 21) is in de spoorbaan óók een overweg. Op die overweg zijn op een dag 2 paarden, die voor een wagen liepen, door een trein aangereden en vermorzeld. De bestuurder ontkwam op het laatste ogenblik. Je bent dan, evenals door het ijs gaan, in beide gevallen dicht bij de dood.

Waar nu G. Bakker woont, woonde vroeger Wibrant Wolt (Oudeweg 2), later H. Doornbos, nu Goudenregenplein. Gebr. Nieuwold, nu Joh. Kooistra (Oudeweg 1). R. Oosterhuis en E. Wierenga waar nu P. Boersma woont (Meedenweg 1). Waar v.d. Laan woont, heb ik nooit anders dan v.d. Laan gekend (Meedenweg 3). Terwijl helemaal achter bij de Oude AE J. Slopsema met gezin vele jaren hebben doorgebracht. Later Klaas en Jantje Werkman. Samen hebben we met ons vieren daar, en in Sauwerd, vele uren met elkaar doorgebracht. Een periode die men niet vergeet.

Waar Dijkstra (Meedenweg 2) nu woont, woonde Mendelt Tillema met gezin, ze zijn later naar Zuidhorn gegaan.

Er naast heeft Siertsema gewoond. Dit gezin is naar Amerika vertrokken (Meedenweg 4).

Precies voor de grens gemeente Adorp-gemeente Winsum was het gezin van Willem Balkema gehuisvest. Balkema was wegwerker bij de provincie. Hij heeft later het huis van H. Teeninga laten bouwen (Prov.weg 8). In de periode van Balkema werden er ook al wel verkeerstellingen gedaan. Op de boerderij waar nu Zandbergen woont (Prov.weg 38) heb ik vaak gespeeld en ook wel op het water geroeid. Daar is mijn moeder geboren. We speelden dan vaak met de beide zonen van Oom Aries Mulder.

Nu weer terug naar Sauwerd en gaan dan naar de spoorbaan (Stationsstraat). Het spoorhuis waar Kremer jaren woonde en bij de spoorwegen werkte, is verdwenen. Ook het stationsgebouw is er niet meer.

Direkt over het spoor fam. Tijdens jarenlang (nr. 50).

In de eerste boerderij rechts (nr. 56) de fam. Berenda, voor zover mijn geheugen daar gaat.

Even verder heeft een fam. v. Marum gewoond, nu Alberts, Stationsstraat 54. Bleeker heeft er gewoond en ook een zekere R. Bus. Deze vertrok later richting Thesinge.

En dan de laatste boerderij (nr. 52). Dietvorst in mijn kinderjaren, Hendrik Bakker ook, later naar Middelstum vertrokken. Daar woont nu Blauwikel. Maar eerst even iets anders, het wordt zo meteen wel duidelijk waarom.

Wanneer het precies was, weet ik echt niet meer, of het voor de oorlog was of niet. Op een dag kregen enkele personen bericht, dat ze aangewezen waren om een E.H.B.O.-cursus te volgen. Het bericht kwam vanaf het gemeentehuis. Het was in de periode van burgemeester Bruins Slot. Wie het allemaal waren weet ik ook echt niet meer. Enkelen weet ik nog wel: H. Homan sr., E. Goed, Hilje v.d. Laan, Jantje Oldenhuis, mevr. Martens van Wetsinge, Nollie de Boer. Persoonlijk had ik ook bericht ontvangen. We hebben ook examen gedaan. Eenmaal is er een oefening gehouden. Dr. Nanninga had ons geleerd: als er iets gebeurt met een ongeluk of iets dergelijks, dan laat je de doden maar eerst liggen. De lichtgewonden loop je ook maar voorbij, maar begin altijd met de zwaargewonden en slagaderlijke bloedingen. Dat hebben we toen ook gedaan. Er moesten enkelen van ons op een zondagmiddag bij de boerderij van Blauwikel komen. Het is meer dan 40 jaar geleden denk ik. Oude Blauwikel woonde er toen nog. Eén van diens kleinkinderen was in de sloot gevallen en daar is toen door enkelen van ons kunstmatige ademhaling toegepast.

Dr. Nanninga was er ook bij. Het mocht niets baten. Het kind was van de dochter van Blauwikel en woonde naar ik meen met haar ouders in Leeuwarden. Als je zelf kleine kinderen hebt, dan grijpt zoiets je wel aan. Even verder, waar het stationsgebouw gestaan heeft, komt men bij het verhoogde terrein. Daar zijn ook veel produkten aan en afgevoerd. Ook dit is alles veranderd. Bieten, vlas en stro enz. werden afgevoerd. Veel brandstof voor Sauwerd en Adorp en omgeving aangevoerd. De wagons met vlas, die door de Belgen waren gekocht, werden hier ook vol gemaakt. Leendert Rozema was vaak degene die moest zorgen dat de wagons op de juiste manier werden vol gemaakt. Ze werden in Onnen bij Groningen op het rangeerterrein streng gekeurd. Gebeurde het niet goed, dan leverde het moeilijkheden op bij de reis naar België. Waren ze niet in orde, dan moest Rozema het alsnog, in Onnen, in orde maken. J. Bakker uit Warffun, een zwager van F. van Zijl,

was wel tussenpersoon en kwam met de kooplui uit België, die het vlas kochten. Ook Boiten uit Stedum en Bart v. Dijken uit Bedum waren wel tussenpersonen.

Het huis vlak ten zuiden van "Vluchtheuvel" heeft K. de Boer laten bouwen, nu Brouwer (Plantsoenweg 11). Deze de Boer woonde eerder op Heksum (Heksumerweg 4). Hij was ook jager. Als hij rechtop stond en naar beneden keek, dan kon hij zijn tenen niet zien. Zijn buik benam hem het uitzicht naar beneden. Hij had ook vaak een jachthond. Eén keer had hij er één die Nimrod heette, maar deze was niet erg gehoorzaam. Gebeurde het dan dat Nimrod te ver weg was, dan moest de hond terugkomen. Duurde het wat lang voordat hij bij zijn baas kwam, dan beet zijn baas de hond in het oor. Je kon de hond dan wel horen janken. Een volgende keer duurde het natuurlijk nog langer, voordat Nimrod er was. Meester Zijlma had meer succes met de zweep.

De boerderij van Veldman, en omgeving, komt in het verhaal van de bezetting wel aan de orde. De fam. Wibbens op Rijnstede (Prov.weg 39) en Rijnsterheerd nu van Oort (Heksumerweg 8). In villa Hecticum (Heksumerweg 1) Hendrik Raangs.

Waar van Ittersum nu woont, daar hebben ook eerder Boerema sr. en ook Boerema jr. gewoond (Munnikeweg 2).

Het huis bij de spoorbaan is ook, evenals vele langs de spoorbaan, nu al lang verdwenen.

Over het spoor eerder fam. v. Delden sr. en later jr. (Munnikeweg 6). A. Brouwer, M. Brouwer en weer A. Brouwer hebben hun bedrijf op Munnikeweg 1 uitgeoefend. Het wou in die buurt nog wel eens branden.

Als laatste daar Lok, eerder Brandsema en nog eerder Rijskamp (Munnikeweg 8). Op de Wierde (Prov.weg 34) C. Raangs nu, J. Raangs en eerder C. Raangs, vaak blootshoofds als het mooi weer was.

Omdat Adorp iets van Sauwerd af ligt, waren de contacten in onze schooljaren veelal op school. Er waren verschillende gezinnen waarvan de kinderen lopend in Sauwerd naar de school gingen. Froentjes, later Nieuwenhuis, woonde toen op de boerderij waar Lucas v.d. Tuin woont, bij het spoor, nu gemeente Groningen.

Niklaas Medema woonde op " 't Hemelrijk", H. Slopsema op 't Harssensbosch, later Burgstra, nu J. Ritsema. L. Oudman ging toen naar Overschild en W. Jensma en later A.J. Jensma, Harsemaslaan 2. Alle kinderen moesten evenals de anderen lopend naar school.

Lont en Renkema woonden op Wierumerschouw 3 en nr. 1 aan de Paddepoelsterweg. Jilderda en Nijdam vlak bij Rozier (Wierumersch.weg 23), Zeldenrust en gezin woonden Wiersumersch.weg 17, nu Visser. Waar nu Ruigrok (Wierumersch.weg 21) woont, hebben o.a. in mijn kinderjaren en jeugdijaren eerst Achterhof en later wed. v.d. Veer en Bijma met gezin gewoond. Natuurlijk waren er in Adorp velen die we kenden. Meester Naber, later Kliphuis. Melkrijder Arend Kruyer met zijn beide ezels voor de wagen, soms zo lui als ezels, maar daar wist Kruyer wel raad op.

J. Smith, de smid, was zeker geen onbekende. S. Brik op de "buld". Gebr. Wiersma, Jaap en Geert, de schoenmakers. Jan Zijlman en later Mattheus, de postlopers. Waar o.a. Bottinga gewoond heeft, en de Vries in onze jeugd.

De v.d. Schans hadden nooit geen geduld. Op de boerderij (Wierumersch.weg 23) nu Rozier, eerder Gé Raangs en daarvoor jaren P. Everts, totdat ze naar "Ripperda" in Winsum gingen. Wonen nu nog in "Winkhem", staf oud, meer dan 90 jaar.

Bakker Raven en bakker Meyer kenden we zeker. Als de wind te sterk was geweest, of het dak versleten, dan wist Berend Siegers daar wel raad op. Herstellen of een nieuwe rietlaag er op.

Op de molen "Koningslaagte" oude Noordhuis. Later Riemersma en Hendrik Rienks met Griet, zijn vrouw.

Jan Slierma woonde in het "Witte Hoes" in het café. Als je "dorst" had, dan wist hij wel raad. Wist ik evenveel van Adorp als van Sauwerd, ik zou het met plezier weergeven. Is er niet iemand in Adorp die het kan doen? Ik dacht het wel. Ook Adorp is het waard dat er wat bewaard blijft.

Hennie Harsema zou ontzettend veel hebben geweten.

Eénmaal hebben we met het muziekkorps van Adorp en "Dilletant" van Sauwerd, waar ik toen lid van was, de komst van een Commissaris der Koningin opge-
luisterd. Het was in de periode van Burgemeester Bruins Slot. Toen de Com-
missaris door B. en W. voor het gemeentehuis werd ontvangen, bogen ze als
knipmessen. 'k Zie ze het nog doen.

Het is nu mijn bedoeling om de periode die nu is beschreven, af te sluiten.
Maar voordat we dit doen, willen we op enkele punten nog wat nader ingaan.
Wat mij altijd is bijgebleven van het schaatsen was wel het "Wedstrijd-
rijden" om spek. Ieder die er voor in aanmerking kwam, mocht meedoen. Al
kon je niet, of durfde je niet meer te schaatsen, het mocht ook op klompen.
Altijd prijs. Veldwachter Oostinga en Jochum de Vries op kunstschaatsen.
Het was niet het kunstrijden van vandaag.

Van het verenigingsleven heb ik veel herinneringen overgehouden. Je kreeg
contact met velen. Er werd ook feest gevierd. In een tent, in "Salvatori".
Ook bij Café van Zijl. Bij de verloving van prinses Juliana waren het café
en de doorrit te klein.

Het was bij een feest nog wel eens de gewoonte dat, als er een toneelstuk
werd opgevoerd, dit eerst gekeurd moest worden. Een keer werd het door een
lid van het feestcomité afgekeurd. We zijn toen naar een ander lid gegaan
en die keurde het wel goed. Het werd afgekeurd, omdat één van de jongens en
één van de meisjes elkaar een zoen moesten geven. Degene die het goedkeurde,
zei tegen ons: "Laat ze elkaar maar twee geven". Meester de Vries keurde het
af, meester Hoogsteen keurde het goed. Het feest werd toen gehouden in een
tent op het perceel, waar nu de school staat, naast "Ubbegaheem".

Er was ook toen, meer dan eens, een optocht. Het was vaak een prachtig ge-
zicht, er waren toen altijd paarden bij. Waren er eens jongens bij, die een
meisje voor zich op het paard hadden, dan ontlokte dat wel eens kritiek in
die periode. Maar wat was daar op tegen? Het was feest en je was blij.

Het leven op het platteland was toen wel anders. De arbeiders moesten vaak
lange dagen maken. Soms lopend naar en van het werk. Hun vrouwen waren vaak
ook op het land, vooral als het druk was in de oogstperiode. Ook de kinderen
ontbraken wel eens op school om er even wat bij te verdienen. Die gezinnen
hadden het vaak moeilijk. Ze hadden toen vaak nog niet de 3 procent waar
wij in onze tijd zo veel drukte om maken. 10 cent per uur, later 15, nog
later 25 cent per uur. Dan 10 uur per dag is $10 \times 10 \text{ cent} = f 1,--$ of
 $10 \times f 0,15 = f 1,50$, of $10 \times f 0,25 = f 2,50$ per dag. Er werd dan zes
dagen in de week gewerkt. In het eerste geval had men $f 6,--$ per week en
in het laatste $f 15,--$ per week. Daar moest dan alles van gebeuren. Wel
waren de meesten in het bezit van een tuin, waarin veel werd verbouwd.
Was het dan zo verwonderlijk, dat er kinderen waren, die 's avonds met een
plak koolraap naar bed moesten?

Gelukkig is dit alles veranderd. Soms had men in de winterperiode ook nog
geen werk en dan werd het vaak nog moeilijker. Had men het geluk om op een
dorsmachine te kunnen werken, dan had je in de winter wat langer werk. Dat
ging dan wel gepaard met altijd in een stoffige omgeving te zijn, wat niet
bevorderlijk was voor de gezondheid. In de winterperiode was men ook vaak
 bezig met erwten dorsen met paarden. Was er een paard bij die zijn behoefte
deed, dan riep je maar "stront", dan werd het wel begrepen. Werd alles niet
gevonden, dan was dat niet zo erg. In de erwtesoep merkte je er later niets
van.

Vlas repelen werd ook gedaan. Ook het z.g.n. vlegeldorsen kan ik mij nog
goed herinneren.

niet beter. Later werkte hij ook wel eens op de boerderij van mijn vader. Een keer gebeurde het dat hij boven van een wagen vol koren viel, met zijn hoofd op de grond. Het liep echter goed af. We waren samen aan het werk, de Jonge op de wagen en ik moest de korenschoven naar boven steken. De beide paarden die voor de wagen gespannen waren trokken plotseling even aan.

De Jonge verloor daardoor zijn evenwicht en viel van boven. Toen ik hem vroeg : "Hoe is het?", antwoordde hij heel lakoniek: "Het zal wel weer beter wezen voor ik een oud wijf ben". Hij was letterlijk en figuurlijk iemand met een harde kop. Ik schrok wel even toen hij viel, want ik was verantwoordelijk voor de paarden maar ik kon er op dat moment niets aan doen. Hij had ook dood kunnen zijn.

Even verder in de Kromme Elleboog nr. 1 woonde Piet Bloem met vrouw en dochter. Doodgoeie mensen waren dat, al hadden ze het buskruit niet uitgevonden. Hij kon zijn werk goed doen, echter niet te snel.

Als hij op de wagen stond om de schoven enz. goed neer te leggen dan moest je niet te snel de schoven naar boven steken. Als je het wel deed en hij kon het op de wagen niet zo snel verwerken dan liep je de kans dat hij er aan de andere kant vlug wat afgooide. Hij was vreselijk zuinig maar dat is een goede eigenschap.

Naast W. de Jonge woonde J. Land. Hij had daar een kruidenierswinkel maar je kon er ook porcelein en aardewerk kopen; voor ijzerwaren kon je er ook terecht. Later nam M. Mulder de zaak over en ging Land één huis verder wonen [Schoolstraat 20]. Land en Mulder gingen vaak met paard en wagen van huis, om in de wijde omtrek hun spullen te verkopen. Ze kwamen dan 's avonds vaak met de kleine kar, die ze achter de grote wagen hadden vastgemaakt, terug. Ze gingen ook nogal eens over het zogenaamde zwarte weggetje dat ligt tussen „De Hoop" en de vroegere vrijgemaakte kerk. Eén keer ging het fout. Wie dat overkwam weet ik helaas niet meer. Het paard had vermoedelijk niet te veel snelheid om op de weg te komen. De wagen stakte en liep terug in de gracht van „De Hoop" [Provincialeweg 22]. Alle hoop op een goeie dag was toen vervlogen.

In die periode werden ook wel openbare veilingen gehouden van los land. Dit werd dan bij opbod aan de hoogste bidder voor 1 of 2 jaar in gebruik gegeven. Maar van toen af werd er altijd bijgezegd: "Er mogen op de percelen geen varkens geweid worden". In de oostelijke helft van de woning waar Bolhuis woonde, heeft jarenlang o.a. J. Wilpstra gewoond.

Dan volgde een open terrein aan de Noorderweg.

Een tweegezinswoning was dan aan de beurt. In het westelijke gedeelte [Noorderweg 5] woonde R. Vos en gezin. Ze hadden een zoon die wat mank liep. Die heette Sander en was tekenaar in Groningen. In het andere gedeelte woonde Wed. Aalders met haar zoon Menno. Deze werkte ook in Groningen en was toen al in staat om een grammofoon in elkaar te zetten en te laten spelen.

Het laatste huis [nr.1] werd in mijn prilste jeugd door het gezin H. v.d. Molen bewoond. Hun zoon Geert Harm is later leraar in Groningen geworden. Hendrik Bloem die uit Groot-Wetsinge kwam heeft er ook jaren na v.d. Molen gewoond. Deze Hendrik Bloem was melk- en papventer in Groningen. Er waren er meer die dat toen wel deden: Hendrik de Jonge, Harm de Jonge, L. Huizenga uit Groot-Wetsinge.

Ook uit Adorp waren er die dit deden. In alle weer en wind naar Groningen. Alle dagen weer. De paarden die voor de melkwagens liepen wisten de weg naar huis terug zelf wel te vinden. Had zijn baas op de terugweg de behoefte om wat in te dommelen dat voelde het paard dat vrij snel aan. Het begon langzamer te lopen, dan had de baas nog meer tijd.

Deze H. Bloem liep niet zo vlug, was daartoe niet in staat. Een van de kinderen uit een ander gezin maakte hier op een gegeven moment een opmerking over tegen een van de kinderen van Bloem. Deze reageerde daarop: "Och jong, wat wilst doe, dien Voader jet ja 'n ingewaaid gat!"

Die persoon was namelijk dun en schraal, er zat bijna geen achterwerk aan.

Komt men dan vervolgens in Kromme Elleboog, dan krijgt men eerst het huis nr.4.

Daar heeft o.a. Leendert Rozema ook gewoond, evenals Harm de Jonge en Jo Wetsema. Deze Johanna Wetsema was vaak ziek maar klaagde nooit. Een andere Johanna, namelijk Jo Kampstra klaagde veel en kon niets op haar manier. Maar als haar hulp klaar was met haar werk kon ze wel uit haar bed komen om te zien of alles in orde was.

Een verder woonde toen W. de Jonge sr. die ook bij de afgravingen enz. aan het werk was [Kromme Elleboog 2].

Hij heeft er gewoond gedurende al die jaren dat ik in Sauwerd gewoond heb. Hier stonden ook de paard(en) op stal die voor de karren liepen tijdens de afgravingen.

Je kon ook bij hem terecht als de baarder af moest. Het kostte maar 3 cent, goedkoop dus, maar het mes was wel eens niet te scherp. Was je een paar nieuwe klompen nodig dan kon je ook bij hem terecht. Vooral in de wintertijd maakte hij ze, f 1,-- per paar, zwart gelakt f 1,25. Kom daar nu eens om: ben je f 30,-- kwijt en zeker

27

VI. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947.

Je was ook vaak meer met "groepjes" aan het werk. Ook op het land zag je de "groepjes" dan wel aan het werk.

Later was er één die nogal veel alleen of met 2 man werkte. Hij had dan zijn witte fokshond bij zich. Dat dier kon snel lopen. Hoorde je hem keffen, dan wist je waar zijn baas aan het werk was. Werd hij dan stil, dan at v.d. Beek in de regel de volgende middags aardappels met haas. Dit was H. v.d. Beek, die jarenlang tegenover "Ubbegaheim" heeft gewoond (Kerkstraat 1).

Er werd ook wel eens verteld dat na Nieuwjaarsdag de kippen dronken op de mesthoop liepen. Ik heb het nooit gezien, maar ben wel tot de conclusie gekomen, dat men vroeger en nu bepaalde zaken en uitspraken met een korrel zout moet nemen.

Jacob v.d. Beek was in die periode ook wel koppelbaas. Hij heeft er nooit zwart aan verdiend, maar ik vraag me wel af, of hij en zijn vrouw genoeg werden betaald voor alles wat ze deden. Het was dan in de periode van vlastrekken. Er waren dan meerdere personen bij, die ver weg woonden. Het was voor diegenen onmogelijk 's avonds naar huis te gaan. Ze bleven dan bij v.d. Beek eten en slapen, maar betaalden dat. Genoeg stro op de vloer van het grote achterhuis aan de Tuinbouwstraat en dan maar proberen te slapen. Het waren soms 10 of 12 man, die daar bleven en dan zaterdag naar hun gezinnen gingen. Ze kwamen dan 's maandagsmorgens weer. Moest je dan even op een avond bij v.d. Beek zijn, dan was de reuk van zweet, siepels en prei duidelijk merkbaar. En dan maar slapen.

Toch maakte je ook wel eens iets anders mee.

Want was de dorsmachine er, dan was het soms nodig, dat de kippen die in het kippenhok waren, geregeld geteld werden. Het was op de boerderij van mijn vader (Singelweg 2), daar was toen W. Achterhof met de dorsmachine bezig. Er werkten toen op die dorsmachine o.a. een vader met zijn zoon. Ze kwamen uit Groningen aan de Kerklaan. Met de hondekar, waar in de regel 3 honden voor waren, kwamen ze dan op hun werk. Op de kar was een kist met deksel, die voor vader en zoon dan als zitplaats diende.

Op een keer waren er minder kippen in het hok dan er moesten zijn. Veldwachter Oostinga vond ze een dag later aan de Kerklaan in Groningen.

Het contact met anderen, ook met hen die anders dachten enz., was òn in Adorp òn in Sauwerd, vrij gemakkelijk. Natuurlijk was er wel verschil van mening. Dat mag en moet ook kunnen, als men maar begrip voor elkaar kan opbrengen, dan bereikt men veel. Ook tussen de schooljeugd van de verschillende scholen was het contact goed en gemakkelijk. Natuurlijk hadden we wel eens ruzie. Standsverschil speelde geen rol. Je had elkaar vaak wel weer nodig als je spelen wou en je zocht elkaar dan wel weer op.

We gingen meer dan eens samen voetballen op het perceel van Kuipers aan het Hoogpad of elders. Voetbalschoenen waren er niet, wel klompen, en de voetbal en een klomp vlogen wel eens samen door de lucht.

Vaak heb ik me wel eens verwonderd, dat er zoveel geduld opgebracht werd. Het was toen zeer vaak de gewoonte dat er aan huis verkocht werd. Hoevelen waren er niet, die dan hun koopwaar kwamen aanbieden.

Mellis van Winsum, Zwartsenberg, Koops en anderen kwamen dan met hun manufacturieren in koffers op de fiets. Waren ze dan binnen, dan vroegen ze: is de vrouw nog wat nodig? Alles werd stuk voor stuk laten zien en dan gebeurde het wel, als alles was uitgepakt en gezien, dat er gezegd werd: nee, deze keer heb ik er niets bij. En dan maar alles weer met veel geduld inpakken. Zwartsenberg had zijn gehoorapparaat bij zich. Ik heb dat ding wel eens vergeleken met een grote papepel. Hij kon het in elkaar schuiven en dan in de zak steken.

Er waren er meer. De doofstomme man uit Groningen. Zijn naam weet ik niet, altijd met 2 koffers bij zich. Hij had van alles te koop: garen, knopen,

spelden, wasdoekjes enz. enz. Even op de lei schrijven en optellen hoeveel het kostte. Altijd vriendelijk en betrouwbaar.

Was het met Nieuwjaar en Pasen wat extra druk voor de bakkers, dan werd extra hulp ingeschakeld. 'k Zie ze nog wel lopen, de dames met de korven met de stoeten, bollen enz. er in. Jacob Bos zijn vrouw, Piet zijn moeder, was ook een dergenen die het wel deed.

Dat is alles veranderd, alles jammer genoeg verdwenen. Men verdiende er wat mee.

Een die ook veel voor zichzelf en ook voor Sauwerd gedaan heeft was F. Noordhuis. Hij liet meer dan één huis bouwen en verkocht het dan weer.

Ook voor ons als jeugd veranderde het langzaamaan. Toen we ouder werden, zochten en vonden velen vaak een levenspartner. Anderen vertrokken of gingen emigreren. Het was in die periode ook lang niet altijd gemakkelijk die baan of zo te vinden, die je graag wou. Ook toen moest er wel iets anders gekozen worden. Of je kwam op "wachtgeld" tot het lukte dat je een baan of werk kreeg. Vaak vroeg men zich toen af: waar loopt dit alles op uit. Komt er oorlog, gaat het ons voorbij?

Sauwerd was toen een wat gesloten, hechte éénheid. Men kende elkaar als het ware door en door. Wel eens gemakkelijk, maar ook wel eens verdraaid lastig en gevaarlijk. Vooral als je elkaar in zeer moeilijke omstandigheden niet kunt vertrouwen. Dat grijpt dan wel diep in, vooral als er dan ook verraad bij komt. Maar is die periode voorbij en is de straf, die er op volgde ook achter de rug, dan moet het mogelijk zijn om weer met elkaar verder te leven. Dat moet kunnen en dat kan ook.

Het verhaal dat nu volgt en over bezetting en bevrijding gaat, zal zeker veel herinneringen oproepen. We hebben geprobeerd om ook het verhaal dat hierna volgt, zo zuiver mogelijk weer te geven. Maar ook dit is al meer dan 40 jaar geleden en soms langer.

Maar voordat we er mee beginnen, willen we al diegenen die mij, hetzij in een persoonlijk gesprek, hetzij per telefoon, gegevens hebben verstrekt, hartelijk danken. Zonder uw hulp zou ik het verhaal van bezetting en bevrijding, dat hierop volgt, niet in deze vorm hebben kunnen weergeven. Meerderen die veel meegemaakt hebben en nog meer wisten leven niet meer. Nogmaals allen hartelijk dank! Ik heb het gedaan alléén met het doel, dat er iets uit die periode zou bewaard blijven. Dat onze jeugd zou weten; zo is er in die periode geleefd en ik hoop, dat ze het niet vergeten. Zo heeft men in Sauwerd en omgeving de oorlog, bezetting en bevrijding meegemaakt. En na de oorlog elkaar weer geaccepteerd en weer met elkander verder geleefd.

VII. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947 (bezetting en bevrijding).

Het is de bedoeling, dat we in gedachten eerst even teruggaan tot in de eerste Wereldoorlog. En wel tot 1914. In dat jaar namelijk ben ik geboren (Singelweg 2). Wat ik mij uit die periode kan herinneren, is bonkaarten. Verder één keer in een gat in het ijs gevallen, maar er was gelukkig één van de arbeiders, n.l. G. Vos, vlak bij. Deze zag het en heeft mij er weer uitgehaald. Het derde wat ik nog weet, is dat er Duitse Zeppelins naar Engeland vlogen. We stonden die dag op het erf van de boerderij en keken in de richting van de haven van Sauwerd. Daar in het Noorden zagen we ze vliegen. 4 of 5, dat weet ik niet precies meer. Dat was in 1918. Niemand zal toen gedacht hebben, dat het na ruim 25 jaar weer zou gebeuren. Dit even ter inleiding.

Het was in de dertiger jaren duidelijk te merken dat er iets broeide. Meer dan eens vroegen we ons af: waar loopt dit alles op uit. Sprak je er met anderen over, dan merkte men, dat ook zij er over nadachten.

Een der eerste dingen waar we mee te maken kregen, was een proefverduistering. Alles moest op die avond van zo tot zo laat donker of verduisterd zijn.

De Vrijwillige Burgerwacht bestond toen nog wel. Na de oorlog is het in die vorm niet teruggekomen. Wij moesten die avond als leden van de Vrijwillige Burgerwacht de gehele gemeente controleren. We gingen in kleine groepjes van 2 personen. Met H. Dijk sr. moest ik toen naar Wierumerschouw. Helemaal de Paddepoel door en dan over het Reitdiep naar de Sluis bij Dorkwerd. Aan de zuidkant van het van Starckenborghkanaal terug naar de Paddepoelsterweg. Over de brug, die daar nog is, weer richting Adorp naar Sauwerd. Omdat het toen ook wel eens moeilijk was om te weten wat precies tot het gebied van de gemeente Adorp behoorde, had ik deze route één dag eerder helemaal afgelegd. I. Bodde, die in Adorp woonde en commandant van de Vrijwillige Burgerwacht was, kende die omgeving zeer goed. Hij is die avond mee geweest.

Op die bewuste avond met Dijk was alles in orde. Behalve bij Jorritsma. Daar brandde licht (Paddepoelsterweg 9). Toen we in de stal kwamen, bleek ons, dat er even wat meer licht nodig was bij de geboorte van een kalf.

In Sauwerd aangekomen vroegen ze direkt hoe het gegaan was. Ze waren bang geweest, dat als het bij Jorritsma niet in orde was, we moeilijkheden zouden krijgen. Dat was helemaal niet het geval geweest. Ze kenden ons allebei wel en we hadden daar rustig een 10 minuten in de stal staan praten.

In die periode is er ook een keer een oefening in het dragen van gasmaskers geweest. Dat was een korte cursus, die onder leiding stond van een zekere Vos uit Ulrum.

Dit was meer het begin van alles. Ook voor de zgn. mobiele colonne uit de Burgerwacht.

We moesten meer en meer patrouille lopen. Ook wel eens buiten de gemeente. Meer dan eens ging er één met Oostinga mee naar Zuidwolde en omgeving. Daar werden wel eens vuurpijlen gezien ten noorden van Zuidwolde. Als het 's avonds helder en volle maan was, dan zag je wel eens vliegtuigen. Niemand dacht er toen nog aan, dat er later bommen op ons land zouden vallen.

Meerdere dorpsgenoten waren al onder de wapenen. Het was wel eens vaker kritiek geweest. Men schoof het als het ware iedere keer naar de achtergrond. We konden het ons niet indenken, dat het zou gebeuren. We wilden het niet zien. In 1914-1918 was het immers ook goed gegaan. Toch zagen we het stap voor stap op ons afkomen.

Totdat 9 mei aanbrak. Op die dag zijn we nl. getrouwd. Wij waren het laatste huwelijk, dat burgemeester Bruins Slot in nóg vrij Nederland sloot.

Toen we 's avonds naar huis gingen (Kerkstraat 13), waar we 7 jaar gewoond hebben, vlogen er al vliegtuigen over. Het was toen plm. 1 uur. We hebben toen tegen elkaar gezegd: Hoor, daar gaan ze weer. Familieleden die van Aduard kwamen, konden bij Wierumerschouw niet meer over de brug. Er lag al springstof onder. Ze zijn toen met een bootje over het Reitdiep gezet. Op een ogenblik vlogen hier en daar de bruggen al in de lucht. Nog wisten we niet, dat het oorlog was, al vreesden we toen wel het ergste. Het zou een lange, bittere, donkere "nacht" worden.

De eerste gedachten gingen natuurlijk naar hen, die in militaire dienst waren. Hoe zou dat aflopen? Mijn broer Wridzer was ook één dergenen, die in dienst waren. Hij was met zijn onderdeel in Holland. Onze trouwdag heeft hij niet meegemaakt.

De 10e mei 's middags om een uur of vier zagen we de eerste colonne al op de Munnikeweg aankomen. We waren bij de boerderij (Singelweg 2) aan het werk. Jacob v.d. Beek was er ook bij. Toen hij de Duitsers zag aankomen zei hij nog: Als ik een geweer had, dan ging ik er heen. Maar toen hij zag hoe groot de colonne was, begreep hij wel dat het nutteloos zou zijn.

In de middagdienst van de zondag, die er op volgde, werd de eerste Duitse verordening voorgelezen. Een broer van mijn vader, Ds. S. Datema, em. pred. te Driebergen, preekte die zondagmiddag (Kerkstraat 11). Hij had donderdag 9 mei ons huwelijk kerkelijk bevestigd en kon toen nog niet weer naar Driebergen teruggaan. Midden onder de preek kwam burgemeester Bruins Slot binnen. Gemeente-veldwachter Oostinga was bij hem. Toen las burgemeester Bruins Slot voor, dat we de Duitse Rijksmark als wettig betaalmiddel moesten accepteren. Het was merkbaar, dat de burgemeester veel moeite had met het uitspreken van het woord Duitse.

De maandagmorgen daarop kwam burgemeester Bruins Slot op de boerderij. Vader stond even met Rengenier en mij te overleggen. Op de vraag die we hem deden: "Burgemeester, wie wint deze oorlog?" antwoordde hij: "Jongens, dat weet ik niet, maar één ding weet ik wel, wie van deze twee partijen het meeste materieel heeft, die gaat de oorlog winnen." Ik heb dit antwoord nooit vergeten. Nog zie ik hem staan, onder in de schuur.

Het heeft niet zo lang geduurd, dat we geconfronteerd werden met mededelingen van "standgerichten" enz. Toen we hoorden, dat Koningin en regering vertrokken waren, was de teleurstelling even aanwezig. Spoedig waren we blij en dankbaar, dat ze gegaan waren.

De eerste slachtoffers begonnen te vallen. Bij thuiskomst van de soldaten bleek toch wel, dat degenen die veel meegemaakt hadden, het minste vertelden. Ze moesten eerst zelf, en dat was heel begrijpelijk, alles verwerken.

Er volgden van de kant van de bezetter méér waarschuwingen. Ook wat ons eventueel te wachten stond als we ons wel verzetten. Verduistering moest streng worden toegepast. We hadden ook al wel in de gaten, dat men met bepaalde personen voorzichtig moest zijn. Nooit sliep de verklikker. We wisten van lieverlee al wel met wat voor soort regiem we te maken hadden.

Bij het begin van de oorlog met Rusland rees toch de vraag bij ons op: Zou het nu sneller afgelopen zijn? Er was ons wel eens voorgehouden, dat Rusland met oorlog net een veren bed is. Je kunt er direkt diep induiken, maar om er weer uit te komen was altijd moeilijk. Napoleon had het ook ondervonden. Zou Hitler het ook ondervinden? We hoopten van wel, maar wisten op dat moment niets van de afloop. Het zou nog lang duren.

Alles was of kwam op de bonnen. De bezetter begon ons land meer en meer leeg te roven. De radio's moesten ingeleverd worden, de slechtsten werden vaak ingeleverd. Er bleven er genoeg achter, maar je moest voorzichtig zijn.

Het koper enz. ook, maar het meeste werd weggestopt op begraven. Van lieverlede werd het moeilijker. En je merkte, dat men zich ook in Sauwerd tegen de bezetter begon te verzetten. Vraagt u mij, hoe begon het en waarom begon men zich te verzetten? Het is moeilijk om daar een klaar antwoord op te geven. Waren er leden van het Vorstenhuis jarig, dan zag je bijv. goudsbloemen voor de ramen staan. In verschillende tuinen groeiden ze meer dan anders het geval was.

In verband met dit verhaal heb ik in Sauwerd aan iemand, die veel in het verzet gezeten had, de vraag gesteld: Waarom begon u er mee en hoe begon het? Hij gaf mij ten antwoord: Het begon als vanzelf, maar zat je er in, dan was er geen weg terug. Je kon er dan niet weer mee ophouden. Er was in je binnenste als het ware een stem, die zei: "doorgaan".

Werden er in Sauwerd of omgeving iemand of meerderen aangewezen om in Duitsland te worden tewerkgesteld, dan dook men wel onder. Anderen werden wel bij "goede" ondergebracht.

Dat veroorzaakte natuurlijk ook wel eens spanningen, soms moesten ze naar een ander adres.

Men probeerde ons gewoon monddood te maken. Alle verenigingen en organisaties werden verboden of aan strenge banden gelegd. Geprobeerd werd om er andere voor in de plaats te krijgen. De Landstand en de Winterhulp werden ons opgedrongen, maar niet geaccepteerd, wel geweigerd.

Toen burgemeester Bruins Slot onderdook in 1941, kregen we daar Karres voor in de plaats. Het zou tot 1945 duren, voor we hem weer kwijt waren. We mochten het Wilhelmus niet meer zingen. Maar toch gebeurde het wel. Het was op een avond van de schoolvereniging in Sauwerd in "Salvatori". Vader was toen voorzitter van de vereniging en verantwoordelijk voor de gang van zaken. Meester Bergsma zette op die avond het Wilhelmus in en het werd spontaan door allen meegezongen. Persoonlijk was ik er ook op die avond. Dit is verraden, ik weet ook wel door wie, maar heb geen enkele behoefte de naam te noemen. Die persoon heeft voor zijn doen en laten tijdens de bezetting zijn straf gehad. Daarmee is die hele periode voor mij afgesloten. Een dag later werd de voorzitter, mijn vader, opgehaald. Op dat moment was ik bij vader en moeder in de kamer om iets met hen te bespreken. De gemeente-veldwachter Oostinga kwam toen binnen, de andere politiemann, Broens, was buiten gebleven. Oostinga zei toen letterlijk: "Datema, ik ben hier in opdracht van Karres om u te arresteren. Hij heeft tegen ons", aldus Oostinga, "gezegd: Ik stel jullie beiden hiervoor verantwoordelijk. Ik zal jullie nakijken of je er heen gaat en hem meeneemt. Zo niet, dan zal ik andere maatregelen nemen." Karres liep op de weg voor het gemeentehuis en kon daar precies zien of de politie er ook heen ging (Singelweg 2). Vader kon zich niet indenken dat hij mee moest. Waarop Oostinga zei: "Datema, maakt u zich a.u.b. klaar, want Karres staat op ons te wachten, anders gebeurt er meer." Vader heeft zich toen in de voorkamer met behulp van moeder klaar gemaakt en daar hebben ze samen afscheid van elkaar genomen. Ik zie ze nog weggaan, lopend naar het station, langs het gemeentehuis. Toen liep Karres niet meer op de weg; waar hij wel was, dat laat zich gemakkelijk raden. Per trein naar Groningen naar het beruchte Scholtenshuis. Het zou 8 maanden duren voor hij terug kwam. 8 maanden zat hij in Vught. Een paar dagen later is moeder naar het Scholtenshuis gegaan. Daar heeft ze oog in oog voor de hoogste "baas" Lehnhof gestaan en om vrijlating van vader gepleit. Het zou niets baten. Een paar dagen is ze naar het huis van bewaring geweest, evenals naar het Scholtenshuis: alleen, niemand wou ze mee hebben. In het huis van bewaring heeft ze met vader gesproken. Vader was nog maar nauwelijks een paar dagen in het huis van bewaring, of er kwam een onbekend persoon op de boerderij. Hij deed het voorkomen, dat hij iemand was, die in staat zou zijn om een goed woord te doen

bij de S.D. in Groningen. Moeder is daar niet ingetrapt. Het was een hand- langer van de S.D. Klaas, mijn oudste broer, die ook aan het verzet deel- nam, wist ook, dat deze man gevaarlijk was. Maar Klaas liet het niet blij- ken. Diezelfde persoon zou later nog een keer opduiken, n.l. bij Wicher Holthof. Dat komt verder in het verhaal wel.

Gelukkig waren er in het huis van bewaring ook goede bewakers. Eén van hen kwam met de boodschap van vader, dat hij naar Vught ging. Maar hij kwam terug, gezond en wel, kaalgeknipt en vermagerd. Dat kwam later allemaal wel weer in orde. Het eerste wat hij zei toen hij ons allemaal begroet had, en de eerste emotionele ogenblikken voorbij waren, was: "Jongens, zorg dat je daar niet komt." En tegen Klaas zei hij: "Als jij er komt, dan ben je er in de kortste tijd niet meer." Klaas had n.l. maar één goed been, het andere was hij als kind bij de spoorweg door een ongeluk kwijtgeraakt. Vader wist evengoed als wij wat Klaas deed. Het antwoord dat hij gaf, was: "Wat ik meen te moeten doen, dat zal ik doen." Ik wil hier uitdrukkelijk beklentonen, dat noch vader, noch moeder, noch wij als hun kinderen het de politie ooit één moment hebben kwalijk genomen, wat hen bevolen was, nooit één moment. De verrader had zijn werk gedaan en Karres zijn slag geslagen.

Hieruit is het wel gebleken, hoe voorzichtig men moest zijn. Spoedig zou blijken, dat het nog moeilijker zou worden. Dat was toen de militairen zich weer moesten melden. Er waren er bij, die dit niet deden, maar gingen die dag wel weg, vertelden nooit waarheen. Zij waren verstandig. Anderen waren er die rond bazuinden, dat ze wel of niet gegaan waren. Hiervoor moest je oppassen, want hier liep men kans, dat er iets niet klopte. Men probeerde dan gewaar te worden, wat anderen gedaan hadden. Hier schuldte óók het verraad.

Ook in Sauwerd kwam toen de bekende staking spontaan tot stand. Tot 2 maal toe heeft Karres één der boeren, n.l. Kuipers, opgebeld en gezegd: er wordt bij u gestaakt. Hij kreeg de eerste keer ten antwoord: de mensen zijn moedeloos en kunnen daarom niet werken, omdat er bij zijn die weg moeten. Het antwoord was bij de tweede keer: ze zijn al weer aan het werk. Als we thuis op de boerderij (Singelweg 2) of daar vlak bij aan het werk waren, zagen we wel, dat Karres altijd naar dezelfde persoon ging. Daar kwam ook vaak iemand anders. Karres was goed ingelicht en zag goed wat er gebeurde. Eén is na de bevrijding opgehaald. De ander had het zo handig ge- speeld, dat hij buiten schot bleef, maar had het ook verdiend.

Die zondagmiddag kwam ook in Sauwerd het bericht van de ondergrondse bewe- ging door, dat de stakingen moesten worden beëindigd. Mijn broer Klaas had het bericht ontvangen. Hij kwam toen bij ons (Kerkstraat 13) en zei: "Je moet naar het "Ruigezand" tussen Oldehove, Grijskerk en Munnekeziyl. Daar moet je een zekere Smedema opzoeken en zeggen, dat de stakingen moe- ten eindigen. Het gaat te veel doden kosten." Nu deden we wel vaker eens wat voor Klaas. Mijn antwoord was toen: Goéd, maar ik weet niet waar hij woont. Hij gaf ten antwoord, dat ik dat maar uit moest zoeken, en proberen een zekere A. Hoeksema te vinden, die daar in de buurt woonde. Je vraagt daar maar verder. Waar die woonde wist ik ook niet, maar ben gegaan, want ik begreep wel, dat het dringend nodig was. Het laatste wat hij toen nog zei was: Wridzer gaat richting Baflo en Rengenier, één van mijn andere broers, die nog in Canada woont, gaat richting Tolbert, Leek. Je kunt van- avond niet meer thuiskomen. Je zoekt maar onderdak ergens en hopelijk tot morgenochtend. Ik kreeg een papiertje van hem mee waarop stond: "Staking beëindigen". Wridzer is die avond wel weer thuis gekomen, maar Rengenier niet. Die heeft daar bij Kim geslapen, een broer van Kim die ook in Adorp gewoond heeft als bedrijfsleider bij Bruins (Wierumerschweg 15).

Het was toen 7 uur spertijd in die dagen, m.a.w. dan mocht je niet meer

buiten komen. Persoonlijk ben ik eerst naar Oldehove gefietst, waar een neef van mij woonde. Dat is een broer van E. Datema (Plantsoenweg 1) in Sauwerd. Daaraan heb ik gevraagd, of hij ook wist waar Hoeksema woonde. Dat wist hij wel, maar ik moest nog een heel eind fietsen richting Lauwerzijl. Daar aangekomen en aangebeld, was er iemand, die mij had zien aankomen en ook herkend had. Een andere broer van mij, n.l. Tienko, was daar ondergedoken, maar ik wist niet dat hij dáár zat. Tienko studeerde aan de V.U. in Amsterdam, en aangezien de studenten een verklaring moesten tekenen van loyaliteit ten opzichte van de bezetter, weigerde hij dat. Hij is toen ondergedoken, Hennie Harsema zorgde wel, dat ook hij zijn bonnen kreeg. Toen Hoeksema de deur had opengedaan zei hij direkt, zonder dat ik nog iets gezegd had; Kom maar mee. Op het moment dat ik Tienko zag, wist ik dat ik op de goede plek was. Tegen Tienko heb ik gezegd wat mijn bedoeling was. Deze heeft toen Hedde, de zoon van Hoeksema, gevraagd of deze mij naar Smedema wou brengen, wat deze daarna ook heeft gedaan.

Bij Smedema aangekomen en ik bekend gemaakt had wie ik was en wat ik kwam doen, kreeg ik direkt ten antwoord: Iederéén kan hier komen en zeggen ik ben die en die, en doorgeven: U moet doorgeven van stakingen beëindigen. Ik heb met u en met die hele zaak niets te maken. U kunt wat mij betreft weer weggaan. Nou, daar sta je dan 's avonds om 6 uur, meer dan 2 uur fietsen van huis. En dan ook nog om 7 uur binnen zijn. Hij had volkomen gelijk, dat hij zo reageerde, en ik had er alle begrip voor. Nadat ik had gezegd, dat hij Hoeksema mocht bellen en vragen of Hedde mij gebracht had, veranderde dat. Alle achterdocht was toen verdwenen. "Was dit alles maar voorbij", ging hij verder, "en wanneer zijn we de Duitsers weer kwijt?" Dat wist ik ook niet. U kunt hier vannacht niet slapen, aldus Smedema, dat is té gevaarlijk, want ik slaap zelf vannacht ook niet thuis. Ga maar naar buurman Meindersma en zeg maar, dat ik je gestuurd heb. Bij Meindersma aangekomen wisten ze al dat ik er aan kwam. Daar heb ik die nacht geslapen. Oude moeder Meindersma bracht me die avond naar de kamer waar ik zou slapen. Ze zei toen tegen me: ga maar rustig slapen, want wij houden de zaak wel in de gaten. Eén van de jongens heeft die nacht de wacht gehouden.

Na een ontbijt en dank van mijn kant voor alle goede zorgen, ben ik 's morgens weer op de fiets gestapt om naar huis te gaan. Nauwelijks had ik 10 minuten op de fiets gezeten, of van de tegenovergestelde richting kwam een Duitse jeep aan. Er zaten 4 SS-ers in, wapens in aanslag. Toen ik ze zag, schrok ik, want ik werd mij bewust, dat ik een stomme fout gemaakt had. Het briefje n.l., waarop stond "Staking beëindigen", had ik bij Smedema weer achteloos in de zak gedaan, en niet vernietigd. Daar was het nu te laat voor en het zou argwaan opwekken. We wisten immers al wel, dat ze door het dolle heen waren. Het ging wel door me heen: hoe loopt dit af. Ze reden mij voorbij, en toen ze uit het gezicht waren, heb ik het briefje wél vernietigd en weggegooid. Onderweg naar huis zag ik wel, dat de mensen weer aan het werk waren.

In Sauwerd terug, bleek mij, dat ook daar de staking was geëindigd en de mensen weer aan het werk gegaan waren. Het was tevergeefs geweest, het had te veel doden gekost. Maar één ding was wel duidelijk geworden, het verzet groeide, ook in Sauwerd. De beide anderen waren er ook weer, alle drie een ervaring rijker.

Het begon ook voor de onderduikers steeds moeilijker te worden. Het was al zomer 1943, het duurde zo lang om goed onderduiker enz. te zijn. We wisten wel, dat er in de omgeving veel onderduikers waren. Als er een razzia op komst was, werd er van tevoren zoveel mogelijk gewaarschuwd.

Er werd wel eens een nacht in het open veld doorgebracht tussen het koren, persoonlijk heb ik het ook wel eens gedaan. Midden in het veld tussen het koren, kijken en luisteren, of je de overvalwagens ook kon zien of horen

aankomen. Die nacht ging het goed in Sauwerd, er kwam geen razzia. De Duitsers hadden in de gaten gekregen, dat ze in Sauwerd waren gewaar-schuwde.

Een andere keer ging het fout. Wicher Holthof is toen meegenomen. Ook dit is verraden en doorgegeven. Wicher was al veel langer bij ons thuis op de boerderij (Singelweg 2) aan het werk. Zijn papieren waren in orde, hij werkte immers in de landbouw. Plotseling gebeurde het. We waren in de kleine schuur aan het werk. Opeens riep er iemand: Wie is Wicher Holthof. Het was een Duitse S.D. met een Hollandse handlanger. Er was geen ontkomen of wegvlugten mogelijk. Nooit zal ik dat gezicht van Wicher vergeten. Hij kreeg geen gelegenheid om ons een hand ten afscheid te geven, het mocht niet. "Mitkommen" was het. Geen traan op zijn gezicht, alleen een blik van afscheid. Hij zou nooit terugkeren, maar kwam bij een bombardement op Soesterberg om het leven. Zijn broer Lупpo was in Loppersum in de Wijmers te water geraakt en verdronken. Twee veelbelovende jongens uit één gezin.

Met de bekende Meistaking, in 1943 was dat, werden de melkrijders ook ter verantwoording geroepen. Dat was bij en in de woning van Teeninga, als ik me niet vergis. Daar hielden ze "gericht". Daar verzamelden zich toen nogal wat mensen in de buurt van Café Arwert. Dit café was gesloten, omdat Cees Arwert het vertikte het bordje "Voor Joden verboden" op te hangen. Plotseling ging Miedema Oostinga iets in het oor fluisteren. Een wat oudere S.D. kreeg het toen op zijn zenuwen en schoot in de lucht.

Ik meen, dat de melkrijders verder geen last gehad hebben. Ze waren immers niet in staat melk naar de fabriek te brengen. De boeren weigerden immers, behalve een "vriend" van de Duitsers of iemand die bang was.

M.E. Veldman op Hekku (Hekkumerweg 9) kreeg in juni 1943 ook met een overval te maken. Maar het liep toen goed af. Veldman werd niet meegenomen. Op die avond stonden er enkelen vlakbij de Provincialeweg te praten, voor het huis waar Marringa heeft gewoond (Burchweg 1). Plotseling is er één bij, die zegt: daar gaan overvalwagens naar Hekku. Jurrien Dijksterhuis, de postbode, stond er ook bij. Hij zei niets, maar draaide zich om en ging naar binnen en belde Veldman op en zei: "Er komen Duitsers aan". Het liep goed af.

In 1944, n.l. 27 juni, een jaar later als de eerste keer, kwamen de Duitsers weer. En wéér was het Dijksterhuis, de postbode, die waarschuwde. Als er één was, die veel onheil heeft weten te voorkomen, dan was het deze Jurrien Dijksterhuis. Als Karres en de Duitsers dit in de gaten hadden gekregen, dan was Dijksterhuis naar mijn stellige overtuiging ook opgepakt en ??? Velen dachten wel eens, dat hij "fout" was, maar hij was zo eerlijk en betrouwbaar als goud.

Deze keer moest Veldman wel mee en zou nooit terugkeren. Wij wisten ook wel, wat Veldman deed, en als wij dan op het land aan het werk waren, dan zagen we de "jongens" wel heen en weer naar Veldman gaan. We zeiden dan wel eens tegen elkaar: Hoe lang gaat dit goed? Veldman was bij de Provinciale K.P. Daar waren ook ondergedoken politiemensen en marechaussee's. Veldman en de groep waartoe ze behoorden, is verraden door een koerierster, die zich in de groep had gewerkt. Het was een zekere Geessien Bleker en kwam uit Delfzijl. Mevrouw Veldman was op het moment van de overval niet thuis, maar ze was met een goede koerierster, Annie v.d. Heide, een zuster van de bij Veldman ondergedoken marechaussee v.d. Heide in Villa Hecticum (Hekku-merweg 1?). Toen melkrijder Brandsma er langs kwam is, hoewel het niet zijn bedoeling was om de Hekkumerweg op te rijden, Brandsma toch op verzoek van Broens de Hekkumerweg opgegaan. Brandsma zou dan proberen inlichtingen te verkrijgen over de afloop van de overval. Broens heeft zo lang in de omgeving van "Hecticum" gewacht tot Brandsma terug was. Dat duurde

wel lang, maar eindelijk kwam Brandsma terug. Deze Brandsma woonde toen Munnikeweg 8. Hij vertelde, dat Veldman meegenomen was en dat mevrouw Veldman niet thuis moest komen. Ze is daarna met Annie v.d. Heide naar Sauwerd gegaan. Daar hebben ze een paar dagen bij Klaas Werkman en zijn vrouw doorgebracht (toen Schoolstraat, nu Berkenlaan 1). Ze zijn toen op een morgen in alle vroegte over het Oude AE bij Slopsema gebracht (Meedenweg 5). Vandaar zijn ze via Westerdijkshorn naar Groningen gegaan. De vrouw van arbeider Bijsterveld is die nacht bij de kinderen van Veldman gebleven. De volgende morgen zijn de kinderen door een buurman over het Reitdiep gebracht en eerst naar familie gegaan. Later zijn de meisjes samen bij vrienden ondergebracht en de beide jongens ook samen bij andere vrienden. De verraadster probeerde o.a. door het geven van snoepjes iets van de kinderen gewaar te worden. Ze had zich aan een Duitser verslingerd en werkte op deze manier voor hem. Het was de bedoeling van de S.D. om de kinderen alsnog in handen te krijgen, en zodoende Veldman onder druk te zetten, maar ze waren gevlogen. Dit plan mislukte voor de S.D. Enige tijd later zijn de kinderen alle vier weer met hun moeder bij vrienden in Groningen verenigd. Nog was er geen rust voor moeder en kinderen. Bij het gezin waar ze waren ondergedoken kwam ook een overval. Daar werden toen de vader en een zoon van dat gezin meegenomen. Ook mevrouw Veldman en haar 4 kinderen moesten mee naar het Scholtenshuis. Ze zijn daar 3 dagen en 2 nachten geweest, op de beruchte zolderverdieping. Daar waren op dat moment 32 man, soms onherkenbaar, zo waren ze geslagen en mishandeld. Allen lagen ze te kreunen van pijn. Moeder en kinderen konden alles zien en horen, omdat er geen deuren waren. De kamer waar ze waren, zag uit op de Grote Markt. Op één der morgens zegt één van de jongens: "Moeder, het is net of de Israëliëten hun tenten daar opslaan". Men was daar al weer bezig om te kunnen verkopen.

Lehnhof had geen belang meer bij mevrouw Veldman en kinderen en ze kwamen toen vrij. Veldman was al in het kamp Bergen Belsen. Ze is daarna met de kinderen naar haar ouders in Ten Post gegaan en hebben daar het eind van de oorlog afgewacht. Er was al eens eerder door de Landwacht bij Veldman gespioneerd. Maar ze zijn toen door de ondergedoken marechaussee dwars door de gracht weggejaagd. Nooit heeft mevrouw Veldman iets van haar man gehoord, tot plm. augustus 1945 er iemand kwam, die de hel van Bergen Belsen wél had overleefd.

De overvalauto waar Veldman mee is weggevoerd, stond bij het bruggetje bij de gracht. Daar op die plek heeft de oudste dochter afscheid van vader genomen. Ze zou hem nooit weer terugzien.

Een paar dagen later kwam J.L. Bijsterveld, die arbeider was bij Veldman, bij ons op de boerderij (Singelweg 2). Zijn vrouw was toen bij de kinderen gebleven. Ik zie Bijsterveld nog aankomen, schreiend kwam hij er aan. Het eerste wat hij zei was: Datema, ik weet niet meer hoe het moet.

We stonden bij het voorgebouw te overleggen wat er gedaan kon worden, om te voorkomen, dat er een Duitsgezinde bedrijfsleider zou komen bij Veldman. Fokke Noordhuis stond er ook bij. Vader heeft toen met Bijsterveld gepraat en gezegd: Ga maar rustig naar huis en probeer daar met elkaar wat je voor het bedrijf kunt doen. Wij zullen ons best doen om iemand te vinden die aanvaardbaar is als bedrijfsleider. Toen Bijsterveld wegging, heeft vader nog gezegd: Hier niet weerkomen, dat is te gevaarlijk. Wil je een keer met me praten, dan doen we dat wel in het land. Hou me maar in de gaten.

Nadat Bijsterveld was weggegaan, is afgesproken, dat F. Noordhuis naar J. Horn zou gaan. Hij zou dan zo terloops tegen Horn zeggen, of K.P. Mulder daar geen bedrijfsleider kon worden. Horn was immers zgn. boerenleider geworden, al werd het later wel één met een lange ij. Het was Noordhuis best toevertrouwd om dit te doen.

Maar ook K.P. Mulder had, evenals wij, ook verkeerd "haar" op zijn kop en

werd afgewezen. Er kwam natuurlijk een Duits-gezinde, een zekere Botma uit Bedum, een lange schrale man.

Er is op Karres geloerd om hem dood te schieten. Doch het is gelukkig niet gebeurd. Vele ouderen zullen zich nog de datum van 24 april 1943 herinneren, toen de S.D.-agent Keijer werd geliquideerd. De volgende morgen lag het lijk van J. Visser uit Zuidwolde in de buurt van v.d. Luit (Munnikeweg) en bij "Tilburg" het lijk van slager K. Hovenga uit Zuidwolde. Meerderen zijn toen in Bedum en Zuidwolde als wraak vermoord, zonder mededogen als honden neergeschoten. Was het met Karres ook gebeurd, dan zou dit voor Adorp en Sauwerd rampzalige gevolgen gehad hebben.

Later toen de dorsmachine bij Veldman bezig was het koren te dorsen, is deze op een avond in brand gestoken. Er moest toen wacht gelopen worden. Van de ondergedoken politie enz. die bij Veldman waren, zijn v.d. Heide, Hommes en H. Ridder gevallen, in verband met hun verzetswerk. De koerierster Annie v.d. Heide, die met mevrouw Veldman in "Hecticum" was, overleefde de oorlog. Ze woont nu nog in de buurt van Leeuwarden.

De verraadster kreeg haar straf. De vrouw, die er bij was toen de meubels van de fam. Veldman werden weggehaald, moest met de bevrijding op de wagen meerijden om de overgebleven gestolen spullen weer terug te brengen. De eerste keer wou ze er graag bij zijn. De tweede meer moest ze mee. Van de stoelen van oude vader Veldman, die toen nog in Afrika woonde, was slechts 1 overgebleven.

Mevrouw Dijkstra-Veldman heeft mij, toen ik in verband met dit verhaal daar was, die stoel laten zien, ze zat er zelf in. Bij het schoonmaken en onderhouden van de tuin werden door twee jeugdige werknemers nog 2 revolvers gevonden en meegenomen naar Sauwerd. W. Zwartenkot werd het gewaar en verborg ze. Levensgevaarlijk om in die tijd zoiets in de zak te steken en mee te nemen en mee rond te lopen.

Bij mijn broer Klaas werden ook meer dan eens vergaderingen gehouden van de verzetsbeweging. Gebr. Gootjes uit Baflo, die later in Middelstum vielen, waren er meer dan eens bij. Wij moesten dan, zonder dat iemand er erg in had, uitkijken voor onraad.

Eén keer zou er een dropping plaatshebben in het Reitdiepgebied, Wierumer-schouw. Daar woonde een fantast. Hij meende dit door middel van een laken enz. wel klaar te kunnen spelen. Er kwam gelukkig niets van en het was wellicht op een bloedbad uitgelopen.

Op zekere dag, ik weet niet precies wanneer, is er een bespreking geweest op het gemeentehuis, van burgemeester Karres en wethouder Horn. Na afloop neusde gemeenteambtenaar Bouwman eens rond. Hij vond een carbonpapier, waarop in spiegelschrift de namen van verschillende personen uit Adorp en Sauwerd stonden. Ze waren ingedeeld in groepen van tien. Oostinga kreeg hem in handen en liet hem aan Broens zien. Nu weet ik nog wel enkele namen, maar het lijkt mij verstandiger geen enkele te noemen. Hoewel het achteraf zeer roekeloos was, zijn deze personen gewaarschuwd. 30 namen stonden er op. Eén ervan zei: "Als u mij wat te zeggen hebt, dan moet mijn vrouw er maar niet bij zijn". Later bleek, dat hij het zelf wél aan zijn vrouw had verteld. En deze had het rondgebazuind. In verband hiermee moest een vrouw, waarvan Karres vermoedde, dat ze er iets van wist, bij hem komen. Gelukkig kon ze de gewenste inlichtingen niet geven. Ze wist het niet, hoewel ze door hem bedreigd werd. De naam van de loslippige vrouw weet ik wel, evenals de naam van de vrouw, die door Karres bedreigd werd, maar ik vind het verstandiger hierover te zwijgen..

VIII. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947 (bezetting en bevrijding).

Maar het zou nog moeilijker worden. Er was in de bezettingstijd meer dan eens een paardevordering gehouden en de beste gingen vaak weg. Vlak voor Dolle Dinsdag (september 1944) was er weer één. Er is toen over gesproken om te weigeren, maar ik meen dat men wel gegaan is.

Het werd na Dolle Dinsdag zeer moeilijk. De Landwacht of "Jan Hagel" of "Jan zonder Hagel", zoals wij hen noemden, begonnen óók weer meer lef te krijgen. Midden in de nacht kwamen ze dan aan de deur. We hebben ze zelf ook een keer aan de deur gehad, midden in de nacht. Er waren er bij die ik herkende. Ze probeerden zich wat achter de anderen te verbergen, maar ik had ze wel gezien. De commandant kwam van Zuidhorn. De reden van dit alles was het volgende. Na die bekende Dinsdag kregen zeer velen uit Adorp en Sauwerd een oproep om voor de O.T. te gaan werken. We moesten graafwerk verrichten ten oosten van Appingedam. Mijn broer Rengener en ik waren er ook bij. E. Wierenga moest de briefjes in opdracht van Karres rondbrengen. We hebben toen samen overlegd wat we zouden doen. Mijn broer Klaas zei: Duik maar onder en laat ze de boel maar opbranden. Hij was een zeer felle tegenstander van de Duitsers. Wij hebben beiden gezegd: "Dat doen we niet". Er zijn zo velen die een oproep gekregen hebben, dat wordt een onmogelijke zaak. We proberen een andere oplossing te vinden. En dat is ook gelukt. Rengener had weleens last van een muisje in de knie, daar kreeg hij natuurlijk na een paar dagen zoveel last van, dat hij thuis bleef en thuis is gebleven. Toen we de eerste morgen naar Appingedam gingen had Job Bremer uit Adorp de lijst bij zich van alle personen, die een oproep hadden. Hij moest deze lijst op bevel van Karres inleveren bij de O.T. in Appingedam. Maar Job heeft het niet gedaan en heeft die lijst zelf gehouden. Enkele jaren later, toen ik hem nog een keer tegenkwam, zei hij: Ik heb hem nog altijd. Karres had zich verkeken op Job.

Persoonlijk ben ik naar de toen bekende neus-, keel- en oorarts, dr. Jonkhoff, gegaan. Ik kende hem wel van vroeger. Hij woonde toen aan de Heresingel nr. 5 in Groningen. Hij was al door de Duitsers uit zijn huis gezet. Toen ik hem de zaak had uitgelegd zei hij: Dat éne oor is toch waardeloos voor je. Hij had mij n.l. als kind van 10 jaar aan dat oor geopereerd, een radicale operatie heette dat, m.a.w. na de operatie was het waardeloos voor mij. Maar je kunt ook met één oor leven, als je je er maar op instelt. Ik zal dat oor van jou een behandeling geven, zodat het er erg bloederig uitziet, maar dat geeft niets.

De volgende dag ben ik naar het Arbeidsbureau gegaan om gekeurd te worden. Ik werd afgekeurd, dus ik was toen vrij en kon toen enkele weken rustig thuis blijven.

Tot we in die bewuste nacht "Jan Hagel" aan de deur kregen. Aan de voor- en achterdeur werd gebeld en geschreeuwd van: Deur opendoen (Kerkstraat 13). De bel van wed. Boxma, die in de andere helft woonde, vloog van de deur. We begrepen direkt, dat het een overval was. Nadat ik de deur had opgedaan, vroeg de commandant direkt: "Waar is het afkeuringsbewijs"? Toen hij deze gezien had, zei hij: "Dat ding is verlopen, je gaat morgenvroeg naar het Arbeidsbureau en laat je opnieuw keuren".

Ik ben gegaan en werd prompt goedgekeurd, dus ik zat. Daarvandaan ben ik direkt weer naar Dr. Jonkhoff gegaan en heb hem de zaak uitgelegd en er bij gezegd: "Al moet ik ook een maand in het ziekenhuis blijven, dan doe ik dat". Hij dacht even na en zei: "Je komt maandagmorgen in het ziekenhuis". In het Emmahuis, vlakbij het oude Diakonessenhuis. Ik kreeg een briefje van hem mee waarop stond: Spoedopname ziekenhuis. Van Dr. Jonkhoff ben ik direkt weer doorgelopen naar Dr. Wessels, die ik wel kende. Hij woonde aan de Spilsluizen aan de noordkant. Daar zou ik wachten tot v.d. Beek mij

met het rijtuigje zou ophalen. Bij Dr. Wessels heb ik mijn afkeuringsbewijs laten liggen. Er zou geprobeerd worden dat ding te vervalsen. Arie v.d. Kaaden, die later met Ans Dijk is getrouwd, was er op dat moment ook. Het was bij Dr. Wessels vaak een broeinest en de gevolgen bleven dan ook niet uit, want diezelfde dag of een dag daarna kwam daar een overval. Alle "vogels" waren op dat moment gevlogen.

Achteraf is gebleken, dat de Duitsers vanaf de zuidkant van de Spilsluizen de zaak in de gaten hadden gehouden.

Mevrouw Wessels heeft zich wat geestelijk gestoord gehouden. Ze hadden nog gevraagd wie er met het rijtuig was geweest. Ze heeft geantwoord: "Die zal wel bij notaris Offerhaus geweest zijn". Want deze woonde er vlak naast.

De volgende morgen is B.J. Kuipers bij ons geweest om te zeggen, dat ik niet weer bij Dr. Wessels moest komen. Kuipers was toen opgebeld door Dr. Roest, die er ook vlak bij woonde.

's Maandags heeft v.d. Beek mij naar het ziekenhuis gebracht en daar ben ik elf dagen gebleven. Dr. Jonkhoff heeft mij toen weer op dezelfde plek zo'n behandeling gegeven, zodat ik wel 4 weken lang niet op dat oor kon slapen, maar dat had ik er graag voor over.

Nadat ik 2 dagen in het ziekenhuis was geweest, kreeg mijn vrouw bericht van O.T., dat ik me moest melden. Dat O.T.-kantoor was toen in de Brugstraat in Groningen. Daar zou ik wel horen, waar ik tewerk werd gesteld. Zij is niet gegaan, maar vader. Toen deze daar vertelde, dat ik in het ziekenhuis was, kreeg hij als antwoord: "Dan is het in orde" en werd er een streep door mijn naam gehaald.

Na elf dagen heeft v.d. Beek mij weer met het rijtuig opgehaald. Dr. Nanninga kwam ook wel, die zei dan: Ga overdag maar voor het raam in bed liggen, 's avonds als het donker is kun je wel rustig bij je vrouw in de kamer zitten. "Freek Arwert doet het ook", zei Dr. Nanninga, overdag in bed voor het raam, duidelijk te zien, en dan gelooft men het wel, en 's avonds zit hij lekker bij zijn vrouw in de kamer.

Nu waren er wel meer, die afgekeurd werden. G.P. v.d. Laan ook. Anderen gelukte het op een andere manier vrij te komen.

Nu gaat het mij er niet om, dat ons dit overkwam of dat wij handiger waren dan anderen. Beslist niet. Het is louter en alleen de bedoeling weer te geven, dat als het mogelijk was, iedereen meewerkte om de bezetter te dwarsbomen en om de tuin te leiden.

Mijn broer Klaas, die eerst gezegd had: Duik maar onder, zei later: "Dit is beter, er hoeft niet voor bonnen en er hoeft niet voor een onderduikadres gezorgd te worden".

Alles ging normaal zijn gang. Toen ik in het ziekenhuis afscheid nam van Dr. Jonkhoff, zei deze, waar de hoofdzuster bij stond: "Wij hebben alles gedaan om je te helpen, doe nu thuis geen onverstandige dingen en "blijf" patiënt". Er was in diezelfde kamer nog iemand, die verzetswerk deed en 's nachts meer dan eens uit zijn bed ging. Dat wisten Dr. Jonkhoff en de hoofdzuster ook wel. Ik heb verder geen last weer gehad.

Later kregen we als zovelen, inkwartiering. Maar eerst was de bekende spoorwegstaking er al. Het huis van Donga werd in brand gestoken, omdat Donga (Stationsstraat 10) ook staakte en dat wist Karres natuurlijk ook wel. Wij waren op het land bezig en hoorden plotseling schoten. Klaas is er toen heengegaan en vertelde later wat er gebeurd was. Broens zou met verloofde elders even een bezoek brengen (in burger). Een Duitse militair vroeg hen, toen ze er langs fietsten en even staan bleven, of ze Donga ook gezien hadden. Het antwoord was: "Vandaag niet, maar gister wel". Broens vertelde er niet bij, dat hij Donga in de verte nog langs de spoorbaan zag fietsen, in de richting van Bedum. Onderwijl kwam er een S.S.man uit het huis van

Donga (Stationsstraat 10). Hij had iets onder de arm, wat op een naaimachine leek. Deze S.S.man vroeg wat aan de militair, die met Broens stond te praten. Deze zei toen, dat Broens een politiemann was en gezegd had, dat hij Donga ook niet had gezien. Waarop de S.S.er zei: "Laufen Sie durch". Opeens kwam er rook uit de woning van Donga. En omdat er mensen bij kwamen en er heen wilden, loste de militair schoten. Deze schoten hadden wij op het land gehoord. Toen de Duitsers weg waren, gingen de mensen er wel heen. Mevrouw Donga was inmiddels ook al bij meester de Vries vandaan gekomen. Ze was daar in huis, toen de brand uitbrak of aangestoken was door de Duitsers. Mevrouw Donga is toen door het raam gesprongen om Jitze, haar zoon, te bevrijden, die onder de vloer zat. Deze is toen naar een onderduikadres gebracht. Ik meen naar schilder Hofman.

De eerste woorden, die Jitze daar sprak waren: "Ben jij daar ook Hessie?" Deze was een broer van W. Zwartenkot en was daar toen ondergedoken (Schoolstraat). Mevrouw Donga is toen naar Groningen gebracht. Voordat ze wegging, was het dokter Nanninga, die haar iets in de hand drukte. Ze waren toen immers alles kwijt. Trouwe dokter Nanninga, hij heeft veel goeds gedaan.

Er was bij de woning van Donga nog brandstof aanwezig. Burgemeester Karres besloot, dat dit naar de Volksdienst moest. Maar voordat Brander er was om het op te halen, was het voor het grootste gedeelte al bij meester de Vries in huis gebracht.

Hendrik Boxsma is ook in die dagen doodgeschoten. Hij heeft meerdere jaren in een gedeelte van het huis van schilder Dijk gewoond (Schoolstraat 3). Zijn moeder woonde in het andere gedeelte van het huis waar wij toen woonden; nu Henk Dijk (Kerkstraat 13). Boxsma werkte ook bij de spoorwegen. Hij zag er bij de spoorwegstaking vreselijk tegenop om onder te duiken. Maar hij deed het toch. Nauwelijks was hij een paar dagen ondergedoken, of hij werd gevonden en werd ook doodgeschoten.

Het was op een zondagmorgen, dat Leida, zijn zuster, die bij haar moeder inwoonde, ons vertelde wat er gebeurd was. "Nooit", aldus Leida, "zal ik de angst vergeten, die in zijn ogen lag, toen we zijn lijk zagen". Boxsma was trouw in zijn werk, trouw in alles voor zijn moeder en gezin. Ze woonden toen in Groningen aan de Bedumerweg.

Willem Zwartenkot, die er ook altijd als het ware tot de oren toe in zat, werd ook gepakt.

Het kwam door verspreiding van Trouw. Er was iemand, die "Trouw" toen hier en daar verspreidde. Uiteindelijk werd Zwartenkot opgepakt. Hij zat met J.L. Bijsterveld (Oosterstraat 13), zijn knecht, drie weken in het huis van bewaring. Maar omdat ze samen in één cel zaten, liep het verhoor dood. Er is 2 x huiszoeking geweest bij Zwartenkot (Kerkstraat). De "voorraadkamer" werd niet gevonden. Het was onvindbaar, slechts Oostinga wist de plek, en deze heeft toen samen met Broens, alle spullen weggebracht. Bij Moltmaker aan de overkant van de straat, nu Berghuis (Kerkstraat 15), werd alles in het houtstek (opslagplaats van hout) verborgen. Hun bewaker in het huis van bewaring was "goed". Deze wist ook wel wat radio "Oranje" te vertellen had.

Kroon (Leo Scholten) kwam ook vaak bij Zwartenkot. Zijn secretaresse sliep dan bij Homan sr. Hij heeft ook wel eens bij ons geslapen.

Zwartenkot en J. Bijsterveld zijn vrijgekocht door de groep waartoe Zwartenkot behoorde. Het losgeld kwam precies op tijd. De zgn. dubbele maaltijd was al genuttigd. Dat betekende vaak, of direkt doodgeschoten, of in een kamp een gewisse dood tegemoet gaan.

40

IX. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947 (bezetting en bevrijding).

piloot. Hun vliegtuig was geraakt en stortte in de buurt van Den Horn bij Aduard neer. Alle 8 bemanningsleden zijn via sluiptwegen weer naar Engeland teruggebracht.

Er moesten toen in een bepaalde periode voor 70 personen bonkaarten zijn. Allemaal onderduikers in Sauwerd en omgeving. Slechts een enkeling werd de bonkaart persoonlijk ter hand gesteld.

Alle anderen gingen via de post. Geen wonder, dat er zoveel overvallen op distributiekantoren plaatsvonden.

Een keer kreeg Zwartenkot een oproep om tewerk gesteld te worden in Duitsland. Ze waren op zekere dag bij Zwartenkot (Kerkstraat) bezig om turfwagens leeg te maken. Ze werden in de schuur leeggemaakt. Toen ze samen op een gegeven moment een lege wagen naar buiten brachten, kwam Karres daar voorbij. De beide jongens, die Zwartenkot hielpen, riepen toen ze Karres er langs zagen fietsen: "Houzee kameraad" en naakten, dat ze wegkwamen. Karres meende, dat Zwartenkot het had gezegd, maar deze ontkende het natuurlijk. Het gevolg daarvan was een heftige woordenwisseling. Een paar dagen later kreeg Zwartenkot de bewuste oproep, naar hij werkte in de voedselvoorziening en was daardoor vrij.

Na de bevrijding kreeg Zwartenkot deze brief te zien. Daar stond toen op. Hij zal er wel niet voor in aanmerking komen, maar jaag hem de stuipen maar eens op het lijf. Op die brief was na de bevrijding een aanvulling geschreven en onderstreept met rood potlood: En jaag u (daar bedoelde men Zwartenkot mee) nou Karres maar eens de stuipen op het lijf. De P.O.D. (Politieke Opsporings Dienst) had de aanvulling gemaakt en met rood potlood onderstreept.

Het is ook gebeurd bij een verhoor van Karres.

Er was dan hier dan daar een inval of overval, maar toch kon het wel eens gebeuren, dat ze snel weg waren. Zo ook een keer bij E. Datema (toen Burchtweg 20). Daar zaten ook wel onderduikers. Op een gegeven moment ook weer. Bij een overval pakten de Duitsers daar toen een onderduiker en deze stond te bibberen van angst. Dat was ook heel begrijpelijk. Het was een gevluchte S.S.er uit Amsterdam. Toen de Duitsers het woord "difterie" hoorden, waren ze snel verdwenen en alles liep goed af.

Plotseling kregen we bericht van het Gemeentehuis, dat onze voorkamer (Kerkstraat 13) was gevorderd voor de weermacht. In Salvatori waren al Duitsers bezig zich te installeren.

Ook bij meerderen in Sauwerd was dit het geval.

"Huize Spoorzicht", nu fam. Bakker (Provincialeweg) viel de eer te beurt de hoogste "club" onderdak te verschaffen. Op het briefje dat wij kregen stond: "Uw kamer is gevorderd door de Duitse weermacht, u moet alles laten staan zoals het nu is". Nu hadden wij in die kamer onze beste meubelen. We hebben toen tegen elkaar gezegd: "Dat doen we niet, laat ze barsten met elkaar". Ik was toen immers nog "ziek", naar al lang weer terug uit het ziekenhuis. Met ons beiden hebben we de beste spullen enz. naar onze woonkamer gebracht en oudere spullen naar de bewuste kamer. De kachel is blijven staan. Aan de muur, iets achter een gordijn, hebben we H.M. de Koningin in klein formaat laten hangen om toe te zien. Na de bevrijding bleek, dat ze er ongeschonden doorheen was gekomen.

Toen de commandant met zijn helpers aanbelden (we hadden de deur vastgedraaid) heb ik ze ontvangen en na wederzijdse begroeting in gebroken Duits gezegd: Onze kamer is als "Schreibstube" gevorderd, dat zullen we gedogen, naar we wensen wel, dat u ons privéleven respecteert. Behalve één keer hebben ze dat ook gedaan.

Die nacht om ± 12 uur hoorden we iemand aan onze slaapkamerdeur. Nu hadden we deze deur nooit op slot. De betrokken persoon kwam naar binnen, maar kon het trapje niet opkomen. Daarna ging hij weer weg. Het was er een met een dronken "kont".

De volgende morgen heb ik een gesprek gehad met Neuman. Deze was altijd op het bureau en sliep er ook. Het was een "goeie" en moest niets van de Nazi's hebben. Hij kwam uit Bochum en was onderofficier. Ik heb hem toen verteld wat er gebeurd was, en of hij wou zorgen, dat het niet weer gebeurde.

In die periode dat de Duitsers in "Salvatori" waren, brak er ook een keer een schoorsteenbrand uit. De Duitsers hebben het zelf weer uit gemaakt.

De juiste datum dat de inkwartiering begon, weet ik niet precies meer. Eind oktober 1944, begin november 1944, in die buurt moet het zijn.

Er kwamen ook nog wel eens andere soldaten. Mijn broer Klaas kwam tot 21 november 1944 vaak bij ons om gewaar te worden, of er ook andere afdelingen gekomen waren. Hij gaf dat dan weer door.

Er is in die dagen ook een fietsenvordering geweest. Er is toen een bijeenkomst geweest op het gemeentehuis, waarbij ook Duitsers waren. Deze dreigden als er niet gauw fietsen kwamen.

Met die fietsenvordering is ook de fiets van Klaas gevorderd, maar hij was erg van een fiets afhankelijk, om zijn houten been. Hij bedacht zich dan ook geen ogenblik en ging naar "Huize Spoorzicht" (Provincialeweg 1). Daar zat de commandant. Hij heeft toen gevraagd, of hij zijn fiets terugmocht, omdat hij er niet zonder kon. Hij kreeg toen ten antwoord: "Sie müssen ein Kugel haben", m.a.w. U moet een kogel hebben. Toen hij thuis was, vertelde hij wat hem overkomen was, en zei: "Ik ben maar direkt weggegaan". Op 21 november 1944 was hij dood, enkele dagen later. Niet door een kogel, maar door een hartverlamming.

Was het alles te veel geweest wat hij deed? We weten het niet, het geeft ook niets. Hij was een felle tegenstander van de Duitsers en ontzag zich nooit vanwege zijn handicap.

Mijn broer Wridzer kwam toen bij ons om het te vertellen en mijn reactie was: "'k Ben blij, dat hij op déze manier gestorven is en niet door mof-fenhand is neergeknald".

Burgemeester Karres wou eerst niet geloven dat hij dood was, maar zei, dat hij was ondergedoken.

Kort na zijn begrafenis was er weer een huiszoeking thuis op de boerderij (Singelweg 2). Toen kon men zien hoe men in de gaten werd gehouden.

Er was toen een zekere L. de Haan ondergedoken. Maar Luppo is niet gevonden. Zijn vader had een tijdlang met mijn vader in Vught gezeten, maar was eerder vrij gekomen. Hij was stationschef op het Noorderstation in Groningen geweest. De ondergedoken L. de Haan heeft nu nog de bekende zaak van gehoorapparaten in de Steentilstraat in Groningen. Hij kon prima een radio in elkaar zetten.

Het begon toen toch wel zeer moeilijk te worden en we begonnen steeds meer naar het einde te verlangen, naar de bevrijding. Dan dacht je natuurlijk wel eens: "Hoe loopt het af met ons?" We wisten natuurlijk van de evacuée's, wat daar gebeurde. Stond óns dat ook nog te wachten?

De Duitsers werden steeds gevaarlijker, hoe dichterbij het einde naderde. Vooral in de laatste periode waren er veel oude en soms heel jonge soldaten bij. Soms bijna nog kinderen. Op een gegeven moment gingen de soldaten ook uit "Salvatori" bijna allemaal weg naar het front.

Mijn vrouw en ik hadden al wel gemerkt, dat er wat gaande was. Er was veel geloop vanuit de kamer, waar de Duitsers waren, naar "Salvatori" enz. Ook 's nachts gebeurde het wel, dat we de telefoon hoorden. Op de laatste dag is er veel naar het toilet gelopen. Zo veel zelfs, dat mijn vrouw op

een gegeven moment zei: Ze moeten wel leeg zijn.

Maar toch was er één bij die, toen hij langs onze kinderen liep, die vaak in de gang speelden, hen even over het hoofd streek en hen even aanstaarde. Hij had misschien ook een gezin met kleine kinderen?

's Avonds tikte Neuman even aan de kamerdeur (hij deed dat altijd als hij binnenkwam) en zei: We gaan weg naar het front, naar de driehoek Overijssel, Drenthe, Duitsland.

In die dagen is er weer een bespreking op het gemeentehuis met Duitsers. Ze wilden weten waar bepaalde personen woonden. Iemand, die ook bij die bespreking was, was een zekere Faber, een handlanger van de S.D. Iemand op het gemeentehuis heeft hen toen uitgelegd, waar die personen woonden. Velen uit Adorp en Sauwerd moesten toen voor de OT werken aan de zgn. spliterboxen (aarden schuilplaatsen langs de Provincialeweg).

Er waren toen in Adorp veel oude soldaten. Eén was er bij, die in de vorige oorlog al een oog had verloren. Ze lustten graag bier en sterke drank. Ze werden er dan ook rijkelijk van voorzien. Een paar keer zijn ze met een paard en wagen van Kuipers heengeweest om bier op te halen. De tweede keer ging het fout.

Het paard oude Witte (het was een bijna wit paard) sloeg op hol en het hele spul kwam in de sloot terecht. Ze waren natuurlijk dronken.

De mensen die graafwerk moesten verrichten, moesten ook een keer een kabel opgraven aan de Munnikeweg. Eén van de gravers zei op zeker moment tot de Landwacht: Wat heb je een mooi pakje aan. Heb je die aan, omdat je om ons moet denken?

Als het regende en men even schuilen ging, dan zei die Landwacht: Weer aan het werk.

Op bevel van Karres moesten enkele boeren met paarden en wagens evacués halen uit Groningen. Er waren er bij, die onder de luizen zaten.

Soms gebeurde het, dat Karres 's morgens vroeg mensen aanhield. Die hadden dan melk enz. opgehaald van de boeren uit de omgeving. Dan maakte hij zich zo kwaad, dat hij de flessen enz. soms stuk trapte of in de sloot gooide. Hij begon ook al zenuwachtig te worden.

Vlak voor Pasen sloeg de S.D. weer toe. Dit keer was het hun bedoeling om de a.s. commandant van de a.s. Ordedienst in handen te krijgen. De klap kwam hard aan, maar liep gelukkig goed af. Gearresteerd werden: mijn vader R. Datema, toen Singelweg 2, mijn broer Wridzer, vaders broer Ds. S. Datema uit Driebergen, die de gehele laatste winter bij mijn ouders was, Everdienus Datema, nu Plantsoenweg 1, toen Burchtweg 20, Hendrikus Datema van Wetsinge en zijn schoonzuster, de vrouw van R. Datema te Wetsinge (niet mijn vader), waar nu Ebbingeweg woont (Karspelweg 25). Deze laatste persoon zochten ze, maar vonden hem niet.

Ze hoorden toen daar (Karspelweg 25) de S.D. aankomen, Hendrikus heeft zo lang mogelijk gewacht met het openen van de deur. Zijn broer Roelf kreeg op die manier meer gelegenheid om in zijn schuilplaats te kruipen. Deze heeft voordat hij weggroep, het kussen waarop zijn hoofd had gelegen, nog flink opgeschud. Was hij wel gevonden, dan had hij de oorlog zeer waarschijnlijk niet overleefd, en was dan evenals Elema van Usquert en Ritzeema, Uithuizen, die al eerder gearresteerd waren, doodgeschoten.

Hendrikus en zijn schoonzuster moesten mee. In zijn schuilkamer heeft Roelf toen alles gehoord, wat de Duitsers de kinderen vroegen, maar die wisten van niets. De Duitsers moesten het eens geweten hebben, dat ze als het ware boven op hem stonden.

Roelf Datema is toen naar Nieuwenhuis gegaan en daar heb ik hem de volgende morgen gesproken.

De volgende morgen kwam mijn moeder bij ons om te vertellen wat er gebeurd was. En ook wie meegenomen waren. Ze was natuurlijk bang, dat ze mij ook meegenomen hadden. Ze vertelde toen, dat de Duitsers vader met een pistool op de borst gedreigd hadden. Hij moest vertellen wie er allemaal bij betrokken waren. Maar hij wist absoluut van niets. Ze hadden de verkeerde R. Datema te pakken.

Bij mijn broer Wridzer hadden ze "Trouw" in bed gevonden. Hij moest toen zeggen waar hij hem vandaan had, maar hij weigerde. Toen kreeg hij een slag met een stok op zijn hoofd, maar zweeg.

Oom de predikant zei nog: "Ik moet morgen preken". Alle 3 moesten ze mee. Everdinus Datema (toen Burchtweg 20, nu Plantsoenweg 1) moest ook mee.

Diezelfde morgen, moeder was er nog, kwam W. Zwartenkot bij me om te vragen, of ik wou proberen om met Roelf Datema, die ze zochten, in contact te komen. Ik heb toen geantwoord: "Jawel", omdat ik wel wist, dat W. Zwartenkot er veel belang bij had. Probeer maar eens bij Nieuwenhuis ("de Raken"), misschien dat je daar wat gewaar wordt.

Met Zwartenkot heb ik toen afgesproken, dat ik B.J. Kuipers zou vragen, of deze meeding. Als ik alleen door het land zou gaan of over de weg, dan zou dat teveel in de gaten kunnen lopen. Als we samen bij Kuipers door het land gingen, dan waren we in staat tot vlak bij de boerderij van die fam. Datema te komen (nu Ebbinge, Karspelweg 25).

Bij Kuipers gekomen, en gevraagd of hij mee wou gaan, was deze direkt bereid. Ook nadat ik hem verteld had, waarom ik daar heen moest. Ik wist, dat ik op Kuipers kon vertrouwen, omdat er verder over gezwegen moest worden.

Er was natuurlijk risico aan verbonden, omdat we niet wisten, of er ook evt. een wacht of iets dergelijks was achtergebleven. Samen zijn we toen bij Kuipers door het land gegaan, tot we op enkele tientallen meters van de boerderij waren, waar de overval was geweest. Kuipers is toen op zijn land gebleven. Hij deed alsof hij daar aan het werk was, maar hield mij wel in de gaten. Alleen ben ik toen naar Nieuwenhuis ("de Raken") gegaan. Daar heb ik gevraagd, of ze ook wisten hoe het bij Datema was afgelopen en of ze ook wisten waar ze waren. Het antwoord was: "Wacht maar even", en even later kwam Nieuwenhuis er met de gezochte R. Datema aan. Deze vertelde mij, wat er gebeurd was, maar dat ze niets hadden gevonden.

Samen zijn Kuipers en ik daarna weer door het land van Kuipers teruggegaan en even later heb ik Zwartenkot ingelicht.

Eén of twee dagen nadat deze overval had plaatsgevonden, kwamen de overgebleven soldaten die naar het front gegaan waren, weer terug. Een ogenblik later tikte Neuman aan de deur, kwam binnen en zei: "Daar zijn we weer, niet allemaal, van de anderen weet ik niet veel, nog 14 dagen en het is afgelopen".

De volgende dag vertrokken ze. Er kwamen wel meer vluchtende afdelingen, maar deze verdwenen vrij snel. Het was soms een samenraapsel van meerdere afdelingen.

Er heeft op het gemeentehuis ook een keer verwisseling van bonkaarten plaatsgehad. Het gebeurde, toen Karres even weg was. Valse bonkaarten werden ingeleverd voor goede. Het gebeurde door een zekere Broekman, Harsema en Broens. Bij het tellen bleek, dat er een verschil van één bonkaart was. Het werd wel even spannend, want er was weinig tijd. De brandkast was maar even onbewaakt. Het liep goed af.

Burgemeester Karres heeft ook een keer het bureau van de politie doorzocht. Er was nog iemand meer bij.

Een paar dagen na de bewuste overval van de S.D., kwamen vader, ook de predikant en E. Datema weer vrij, terwijl ook de vrouw van de gezochte R. Datema weer vrij kwam. Toen deze mevrouw Datema vrij kwam, ging ze bij

het verlaten van het Huis van Bewaring de verkeerde kant uit. Ze liep richting Helpman in plaats van Groningen. Er kwam haar toevallig een verpleegster tegen. Deze kende haar en maakte haar er op attent, dat ze de verkeerde kant uit ging.

De gezochte R. Datema was toen al elders ondergedoken. Hendrikus, zijn broer en mijn broer Wridzer kwamen toen nog niet vrij.

De laatste paar dagen voor de bevrijding kregen we van alles in het dorp. Er was ook personeel van de luchtmacht bij. Toen ik op een morgen voor de bevrijding naar de boerderij ging, stond Sauwerd letterlijk vol met alles, vrachtwagens enz. enz. Een groot gedeelte van het erf stond vol. Een groot gedeelte van de bewaking van Westerbork, het beruchte kamp, was er ook bij. Zelfs lagere rangen van het beruchte Scholtenshuis zaten in "Huize Spoorzicht". Als de Engelsen toen met één of meer vliegtuigen gekomen waren, dan was er van Sauwerd weinig overgebleven.

De Engelse jagers waren toen al actief boven Groningen en hadden de auto van Danhof uit Baflo bij het van Starkenborghkanaal al stukgeschoten.

In de schuur stond die morgen een vrachtauto vol met dynamiet. Onder de kapschuur, die er toen nog was, een tankwagen vol benzine. Eerst ben ik toen even naar mijn ouders gegaan. Het bleek dat het allemaal in orde was. Wel waren er 2 Hollandse S.S.ers in de kamer ernaast. Ze hadden daar die nacht geslapen, althans ze waren op bed geweest. Ik denk, dat ze eerder de broek vol hadden en anders deden ze het wel, zo benauwd waren ze. De chauffeur, die op de tankwagen reed, kwam uit Hamburg. Hij vroeg mij, toen ik even bij hem stond te praten: Wilt u benzine hebben? Ik heb gezegd: "Ja". Dan moest ik maar even vlak in de buurt een blik of zo neerzetten. Zo achteloos mogelijk. Hij moest natuurlijk de S.S.ers en S.D.ers in de gaten houden.

Maar het grootste gedeelte verdween ook uit Sauwerd. Toen ze weg waren ben ik naar de afgesproken plaats gegaan. En ja hoor, daar stond de blik vol benzine. De auto, die in de kleine schuur ook 5 jaar op de bevrijding had gewacht, kon rijden.

Ze hadden al langer van alles naar "Huize Spoorzicht" gesleept. Daar waren voorraden levensmiddelen, wijn, jenever, manufacturen, zeep, lucifers enz. enz. heen gebracht, allemaal gestolen. Ook waren er schoenen. Er zou op aandrang van Karres nog een schoenenuitdeling plaatshebben op het gemeentehuis. Maar er is bijna niets van terechtgekomen. Wel hebben verschillende personen nog schoenen gekregen. Een lijkbleke ambtenaar (een verkeerde) is toen nog bij Broens geweest en heeft hem namens Karres verzocht op het gemeentehuis te komen om bij de schoenenuitdeling aanwezig te zijn. Hij heeft de burgemeester opgebeld en gezegd, dat hij niet kwam. Hij vertrouwde het namelijk niet. We waren toen nog niet officieel vrij. Dat zou nog één dag duren. Karres was ook gewapend en je kon nooit weten en nog van alles verwachten.

Toen ik die dag, nadat de benzine-auto enz. vertrokken waren, 's middags weer op de boerderij kwam, bleek het dat er weer andere auto's gekomen waren. Ook een vrachtauto met wapens. De Duitsers waren al bezig de geweren stuk te slaan en in de gracht te gooien, evenals de munitie. Ook zijn er toen meerdere vrachtauto's met wapens enz. in de haven van Sauwerd leeggegooid.

De groep, die toen op het erf was, bestond uit de top van Westerbork, ook de commandant met zijn assistenten. Ze hadden een geelkleurige herdershond bij zich. Deze hond liep later bij J. Blauwiekel, nu H. Huinder (Prov.weg 32) op het erf. Deze zal daar wel via Karres gekomen zijn.

Eén ding zag ik wel, toen ik weer op het erf kwam, de heren waren lijkbleek. Ze hadden wel in de gaten, dat het spel uit was. Op een gegeven moment kregen onze hond van de boerderij, een zware jachthond, en de hond van de S.D., ruzie en vlogen elkaar flink in de haren. In iedere hand heb ik toen een hond gepakt en in de gracht gegooid. Toen ze er uit waren, begonnen ze weer, het was immers ook nog geen vrede. De Duitsers hebben toen hun hond vastgehouden en die van de boerderij heb ik toen in de schuur gestuurd.

Even later vroeg één van de assistenten van de commandant mij: Wilt u een geweer hebben? Toen ik tegen hem zei: Wat moet ik daarmee doen?, gaf hij ten antwoord: "Mij doodschieten". Daarop heb ik geantwoord: "Ik mag u hier niet zonder reden neerschieten als een hond". Zijn wedervraag was: "Waarom niet?" Toen heb ik geantwoord, dat ik dat in dit geval vanuit mijn geweten en geloofsovertuiging niet mocht doen, maar als ik in de oorlog tegenover hem zou komen te staan, dan zou ik geen ogenblik aarzelen het wél te doen. Daarop reageerde hij met: "Sie sind die richtige Holländer". Wat ik toen in mijn gedachten gezegd heb schrijf ik maar niet op, het was wel een uiting van minachting.

Duidelijk was, dat ze begrepen hadden, dat hun spel uit was.

Een ogenblik later in huis gekomen, bleek mij, dat mijn broer Wridzer nu ook weer thuis was. Ook Hendrikus was vrijgelaten. Op de laatste dag voor de bevrijding. Wat een blijdschap was dat, want we vreesden het ergste. Ze waren door de bewakers vrijgelaten. Nauwelijks waren ze een ogenblik weg, of er kwam alsnog een Duitse afdeling S.D. om hen met nog anderen op te halen.

De laatste horde of troep, die nog op het erf was, verdween ook en het erf was vrij, maar we waren nog niet bevrijd. Er kon nóg van alles gebeuren.

We zijn toen wel even aan het "vissen" geweest in de gracht. Veel was kapot en de munitie natuurlijk nat. Er is toch wel wat bruikbaar uitgekomen.

's Avonds is er ook in de haven nog gezocht naar geweren, revolvers enz. Die avond is er veel gepoetst. Ook bij Zwartenkot waren ze bezig.

Er was ook al een verborgen oefening in het schieten gehouden. De revolvers van de geuniformeerde colonne van de burgerwacht werden ook weer tevoorschijn gehaald. U zult zich misschien afvragen, waar en wie ze verborgen heeft. Wij hadden de revolvers direkt ingeleverd bij Oostinga, de gemeenteveldwachter. Deze heeft ze allemaal met medeweten van Miedema, bij Miedema in huis verborgen, al die jaren.

Bij Dijksterhuis hebben we er ook al over geschreven, hoe hij was. We willen het nu zo doen, zodat ze er beiden mee bedoeld worden.

H. Miedema en J. Dijksterhuis mogen ook nooit, nee nooit, vergeten worden. Het waren twee van het allerzuiverste goud. Met Oostinga, H. Harsema en R. Bouwman hebben ze met anderen, die niet genoemd zijn, hun plicht gedaan.

Politieaanvoerder Broens is ook nog een keer aangehouden. Ze meenden, dat hij een terrorist in uniform was. Onderweg naar de plaats van verhoor, naar Café Slierma in Adorp (nu Witte Hoes), greep één van de militairen hem zijn pistool af. De papieren van Broens gaf hij aan de luitenant. Alles liep goed af, hij werd vrijgelaten, maar kreeg zijn pistool niet weer. Dat was niet zo erg, er was de volgende dag al een nieuwe.

Hennie Harsema had alles gezien en kreeg de schrik van zijn leven. Owee, als ze Broens gefouilleerd hadden, dan was het anders afgelopen.

46

RECTIFICATIE:

In de vorige aflevering van SAUWERD 1914-1947 zijn in het begin enkele regels vergeten. Deze volgen hier:

"Het raadsel van de doofstomme man, die een tijdlang bij Zwartenkot was ondergedoken, werd na de bevrijding ook opgelost. Het was een Engelse "piloot."

X. Vervolg SAUWERD 1914 - 1947 (bezetting en bevrijding). (Slot).

Ambtenaar Bouwman was ook al ondergedoken. Karres was om zijn "goede" gezindheid ook al waarnemend burgemeester van Aduard geworden. De ambtenaren hadden in Aduard de boel in de soep laten lopen en waren ondergedoken. Karres wilde, dat Bouwman daarheen ging om de zaak weer in orde te maken. Bouwman weigerde en verdween ook.

Karres is ook nog "baas" in Bedum geweest. Hennie Harsema zag het ook niet meer zitten en wou ook onderduiken. Er is toen een beroep op Harsema gedaan om toch te blijven. Vader heeft toen o.a. tegen hem gezegd, toen Harsema vertelde dat hij ging onderduiken: "Hennie, je doet zoveel goed werk voor Sauwerd en zijn onderduikers, probeer te blijven". Hij moest als het ware altijd alles onder de ogen en de nagels van Karres en zijn handlangers vandaan halen.

Op een avond, wanneer weet ik niet precies, hebben Oostinga en Broens dokter Nanninga een keer opgehaald. Die was naar een onderduiker, om die te behandelen. Het was donker en na spertijd. Ze hadden hun zaklantaarns bij zich. Het was pikdonker. Ze kwamen dokter tegemoet, en na een eindje gelopen te hebben, bezeerde dokter Nanninga zich. Hij kwam met één van zijn benen in een wagenspoor en verstuurde daarbij zijn enkel. Daar heeft hij nogal enige tijd last van gehad.

Een Duitse soldaat pleegde in die periode zelfmoord.

Een andere was ondergedoken bij N. Brandsma (Schoolstraat 6).

Bij Slopsema op de Meeden, nu Meedenweg 5, kwamen ook militairen. Ze wilden hun wapens wel inleveren, als ze maar burgerkleren kregen. Dat is ook gebeurd. De geweren (Franse) zijn in jutezakken door vertrouwde politiemensen vervoerd en opgeborgen. Dit was naar later bleek wel wat roekeloos geweest. Iemand, die hen had zien rijden, had gezegd: Daar konden wel eens geweren in zitten. De man die dit zei was zelf niet bepaald fout, maar je kon hem beter niets vertellen. Zijn zoon was bij de N.S.K.K. Harrie heette die zoon.

De bevrijding was nu zeer dichtbij. De volgende morgen stak de laatste troep Duitsers "Huize Spoorzicht" in brand en verdween. Het vermoeden bestond, dat ze, evenals de andere S.D. van Westerbork, zouden proberen om nog naar de Waddeneilanden te komen.

Het was dan zover. Nauwelijks was de brand uitgewoed, - de brandweer kon niets beginnen, Karres had de accu van de auto "uitgeleend" aan de Duitsers - of het was onze beurt. Karres was niet gevlucht, maar gebleven. Hij was in het bezit van een klein kaliber revolver. Deze revolver heeft hij bij het bruggetje bij zijn huis in de sloot laten vallen. Deze is er uitgehaald, en de nieuwe Commandant van de Ordedienst heeft deze toen nog gedragen en later ingeleverd.

Wij kregen onze revolvers ook weer van Oostinga. Onze uniformen hadden we nog wel en de armbanden die gedragen moesten worden, ook.

Klaas Werkman is toen naar de nieuwe commandant gegaan en heeft gezegd, dat we zelf Sauwerd hadden bevrijd. Hij was toen al weer op de boerderij terug (Karspelweg 25) in Wetsinge.

Karres was al opgehaald vanuit Groningen en dat was voor ons het teken geweest om ook te beginnen. Maar er waren nog geen Canadezen. Achteraf hadden we Karres zelf misschien moeten arresteren. Maar nu hij toch al weg was, hadden we er ook geen gezeur mee.

Ze waren in Groningen al wel bevrijd. Wij hebben ons zelf tot "bevrijd gebied" verklaard. Brederode zei het vroeger al: "Het kan verkeren".

Dat was ook het geval met Karres. Hij liet niet toe, dat het Wilhelmus werd gezongen. Ik heb een foto in mijn bezit, waar hij in Groningen na zijn arrestatie, het Wilhelmus staat te zingen, zijn bundeltje schone kleren onder de arm. Twee oud-Sauwerders, n.l. Hilbrand en Johannes Kieneker, staan er o.a. ook naar te kijken. De foto is gemaakt op het schoolplein hoek Boteringestraat-Plantsoen, waar men richting Ebbingestraat gaat. Ik schrijf dit niet uit leedvermaak of zo, beslist niet. Hij heeft zijn straf gehad en daarmee is die periode voor mij afgesloten. Maar het is nog een onderdeel van de bezettingstijd. Het hoort ook in dit verhaal. Het is waar gebeurd, evenals al het andere in dit hele verhaal.

Alle N.S.B.ers en sympathisanten zijn toen opgehaald en in "Salvatori" samengebracht. In huize "de Hoop" zaten leiders van de Arbeidsdienst, die hun laatste hoop op "de Hoop" hadden gericht. Misschien waren er bij, die blij waren. Al met al waren er verscheidenen.

Persoonlijk ben ik direkt ingedeeld bij de bewaking van al diegenen, die in "Salvatori" gebracht werden. Tegen ieder, die binnengebracht werd, is gezegd: "Denk er om, dat je rustig blijft, zodra er gepoogd wordt te vluchten, wordt er geschoten".

Klaas Werkman was toen ook al bij me. Eén probeerde nog om het hoofd buiten het raam te steken, maar toen hij een revolver zag, was hij snel weg.

's Middags werd het wel even spannend. Er deden toen geruchten de ronde, dat de Duitsers er via Baflo weer aankwamen. Op een gegeven moment ging de B.S. van Winsum er langs met een vrachtauto van Kwant, met de mensen die in Winsum opgepakt waren. We hebben toen samen even overlegd wat we doen zouden. Ds. Prins, Geref. Predikant, en mijn vader stonden er ook bij. Er is toen afgesproken, dat Klaas Werkman alleen even de bewaking op zich zou nemen. Dat was hem best toevertrouwd.

Persoonlijk zou ik even naar het gemeentehuis gaan. Daar zou ik met onze Commandant en anderen overleggen, wat we moesten doen.

Alle onderduikers in en uit Sauwerd en omgeving waren natuurlijk al weer boven water. Mijn beide andere broers, Rengener en Tienko, waren ook al weer thuis.

Op het gemeentehuis is toen afgesproken, dat we met alle personen, die opgepakt waren, naar Groningen zouden gaan. Klaas Werkman en ik kregen vrij mandaat. Alleen werd er bij gezegd alle personen plat op de veewagen te laten zitten. Niemand van hen mag staan.

Met de vrachtauto van Nieboer en daaraan vastgebonden de grote veewagen van v.d. Beek, zijn we naar Groningen gegaan. Nieboer was snel met de auto en veewagen bij "Salvatori".

Er is toen door ons gezegd: plat op de wagen zitten, van achteren beginnen en stijf tegen elkaar aan. Mond dicht houden en bij de minste beweging wordt er geschoten.

Wij hadden met ons beiden voldoende ruimte voor onszelf overgelaten. We hadden dan een beter overzicht over allen.

Via Adorp zijn we naar het van Starckenborghkanaal gegaan en toen naar Groningen gereden. Maar aangezien de brug daar over het kanaal stuk was, zijn we langs het Boterdiep naar Zuidwolde gereden.

In Zuidwolde bij de brug stond E.J. v.d. Laan op wacht. Hij behoorde tot de B.S. van Zuidwolde, dat was een broer van G.P. v.d. Laan uit Sauwerd (Oude Winsumerstraatweg 13). We kenden hem wel en hem hebben we gevraagd of de weg naar Groningen vrij was. "Ja, maar jullie moeten er rekening mee houden, dat de Canadezen in Noorddijk zijn". Dat bleek ook het geval te zijn. Want toen we dicht bij Noorddijk waren, bleef Nieboer stilstaan. Op onze vraag: Wat is er?, antwoordde Nieboer: "Er wordt daar geschoten". We hebben toen met elkaar afgesproken, dat Klaas Werkman de bewaking even alléén op zich zou nemen. Daarna ben ik alleen te voet verder gegaan om te zien wat er gaande was.

Het bleek, dat het een Canadese patrouille was, die daar op wacht stonden en waarschuwingsschoten hadden gelost.

Nu hadden Klaas Werkman en ik onze armbanden om. Dat was het kenteken, dat we bij de Binnenlandse Strijdkrachten behoorden. Afgekort was dat B.S. De Canadezen keken dan ook direkt naar mijn armband. Toen in gebroken Engels was uitgelegd, wat de bedoeling was, was het in orde.

Bij de anderen teruggekomen, zijn we verder richting Groningen gegaan. Maar we konden ook in Oosterhoogebrug niet over het van Starckenborghkanaal. We zijn toen over de Pop Dijkemaweg naar de Korrebrug gegaan. Daar zijn we over het van Starckenborghkanaal gegaan, via de Korreweg tot op korte afstand van de Ebbingestraat. Daar was een school aan de linkerkant, hoe de straat precies heet weet ik niet meer, maar de plek nog wel. Het was ons duidelijk gemaakt in Groningen, dat we daar eerst moesten zijn.

Nu zullen er zijn, die zich afvragen: waarom die grote omweg naar Zuidwolde? Jullie hadden toch over de Munnikeweg-Wolddijk-Westerseweg kunnen gaan? Nee, dat kon niet, want tussen de Wolddijk en het Boterdiep stond een groot gedeelte onder water. De Westerseweg bij Zuidwolde was opgebroken en stond daar ook onder water.

Bij die school aan de zijstraat van de Korreweg zijn we gestopt en daar zijn we die nacht gebleven. Allen werden onder dak gebracht en daar bewaakt.

De volgende morgen werd ons verteld, dat we hen in de Korenbeurs moesten afleveren.

We zijn toen met ons beiden lopend naar de Korenbeurs gegaan. Daar hebben we gevraagd, of we onze gevangenen daar moesten brengen. Dat bleek het geval te zijn.

Op de terugweg zijn we even bij bakker van Dam in de Ebbingestraat binnengegaan. Ik kende van Dam. Hij had ook een tijdlang met vader in Vught gezeten. Ze kwamen wel eens op de boerderij om melk enz. te halen. Daar bij van Dam kregen we wel even versterking.

Bij de anderen teruggekomen, hebben we allen weer op de wagen gestuurd en weer gezegd: "Rustig blijven en niet proberen iets uit te halen".

Bij de Korenbeurs aangekomen, zijn ze daar allemaal ondergebracht. Het gonsde daar letterlijk van gearresteerde personen, het was er vol.

De eerste verkeerde, die we daar zagen, was een zekere Loerop uit Winsum. Verder zal ik geen namen noemen van personen die daar gebracht waren. Deze Loerop was een totaal verkeerde politiemans uit Winsum.

Toen allen binnen waren, werd ons door de leiding van de bewaking van de Korenbeurs gevraagd, of we een lijst wilden opmaken. Daar zouden we dan van iedere persoon, die we gebracht hadden, de gegevens moeten opschrijven: of ze gevaarlijk waren geweest, lid van de N.S.B. of sympathisant, of iets verraden hadden enz.

We hebben dat met ons beiden zo goed en zo eerlijk mogelijk gedaan.

Toen konden we naar huis gaan.

Maar eerst hebben we nog even met het gemeentehuis in Sauwerd gebeld en gevraagd of alles rustig was, en dat we thuis kwamen. Ze hadden in Sauwerd nog niets weer van ons gehoord. Het bleek, dat alles rustig was gebleven in Sauwerd.

In Sauwerd aangekomen, zijn we eerst even het gemeentehuis binnengegaan en hebben daar onze ervaringen verteld.

Het eerste wat men daar zei was: "Jullie kunt niet raden wie wij vannacht aangehouden hebben." Hoe konden we dat weten, we waren immers de hele nacht in Groningen geweest. Daar hadden we wel 's morgens de gevolgen van de strijd gezien. Ook het kapotgeschoten en vernielde beruchte Scholtens-huis.

Het bleek, dat een patrouille A. Blokzijl uit Winsum had aangehouden. Deze zat in Groningen ondergedoken, Toen hij hoorde, dat Winsum bevrijd was, is hij die nacht lopend van Groningen naar Winsum gegaan. Hij was toen bij de Munnikeweg door onze mensen aangehouden, maar mocht natuurlijk zijn gang gaan.

Op onze terugreis hebben we één vrouw uit Winsum meegenomen. Het bleek, dat ze wel door de B.S. van Winsum was gearresteerd, maar naar huis mocht, omdat ze niets had gedaan. Haar man was wel verkeerd en daarom hadden ze haar ook meegenomen.

Er is toen een beheerscommissie ingesteld, die de goederen van de N.S.B.-ers ging beheren. Er is in Sauwerd gelukkig ook geen bijtjesdag geweest. Bij de N.S.B.-ers is alles na inventarisatie op papier gezet. Later kwamen ze van een soort bureau nog informeren, waar alles was gebleven (geld, sieraden enz.). Dit was allemaal door de O.D. en B.S. van Sauwerd ingeleverd bij de B.S. in Groningen. Daar moest het zijn. Dit is niet door iedere gemeente gebeurd.

Eerder in het verhaal is geschreven, dat er geruchten gingen in de middag van de bevrijdingsdag, dat de Duitsers nog weer terugkwamen. Wat was het geval: een Duitse patrouille was wel teruggekomen, maar tussen Winsum en Baflo weer snel omgedraaid.

Die nacht hebben toen enkele leden van de B.S. bij Huize Tilburg, op de grens van de gemeente Winsum en de gemeente Adorp, op wacht gestaan.

Wie niet in Sauwerd bleef die nacht, maar weer naar zijn onderduikadres ging, dat was gemeentepolitie Oostinga. Ook hij heeft in de oorlog prima werk gedaan, kroop 's nachts met Broens wel eens op de knieën door het gemeentehuis. Ze probeerden dan gewaar te worden, wat Karres deed, of van plan was te doen. Waarom hij weer naar zijn verblijfplaats ging, is mij tot op de dag van vandaag een raadsel gebleven. Toen ik hem die dag, na onze terugkomst uit Groningen sprak, vertelde hij het aan mij. Zijn woorden waren: Ik heb vannacht weer op mijn onderduikadres geslapen. Waar dat was, wist ik al wel langer.

Toen de laatste Duitsers uit onze kamer waren vertrokken, kregen we nog weer een briefje van Karres. Het was nog voor de bevrijding. We moesten aan een vrouw en 2 kinderen onderdak verschaffen. Haar man was er niet bij. Deze behoorde bij een onderdeel van het Duitse leger of ergens bij de arbeidsdienst. Dit heeft maar enkele dagen geduurd, omdat er toen kennissen van ons uit Spijk kwamen, die, vanwege beschietingen vanuit Emden, daar weg moesten.

Ikzelf ben na de bevrijding vrij snel, na 2 dagen al, weer aan het werk gegaan op de boerderij (Singelweg 2). Drie van mijn broers bleven langer bij de B S . alhoewel Rengenier na een paar dagen ook weer meehielp.

Na de bevrijding werden kiesmannen aangewezen en wat later een nood-gemeenteraad samengesteld. Vader werd waarnemend burgemeester tot de komst van burgemeester de Haan.

Eén maal direkt na de bevrijding is burgemeester Bruins Slot teruggeweest in Sauwerd. Hij heeft toen gezegd, dat hij niet in Sauwerd terugkwam, maar in de politiek ging. Zeer velen uit de gemeente Adorp waren toen bij het gemeentehuis om hem te begroeten. Hij was met een auto en daar stond op "Press Trouw".

Het was in de laatste paar maanden van de bezetting toch wel merkbaar, dat er sommigen waren, die in de gaten kregen, dat ze op het verkeerde paard hadden gewed. Er waren er bij, die meenden te moeten waarschuwen enz. Maar daarvoor was het toen te laat. Ze kregen in de gaten, dat het einde naderde en veranderden wat van houding. Ze hadden zich eerder moeten bedenken.

Eén van de besluiten, die Karres had genomen heeft vader veranderd. We hebben al eerder in dit verhaal geschreven, dat Karres niet wilde geloven, dat mijn broer Klaas was overleden. Hij zei, dat hij was ondergedoken. Vader heeft toen via bemiddeling van Miedema verzocht, of het stoffelijk overschot van Klaas mocht rusten naast onze al vroeg gestorven broer Harm, maar Karres weigerde dat. Er was naast Harm nog ruimte over. De ouders van vader lagen daar ook vlak bij begraven, ook moeders moeder. Ze hadden daar voor zichzelf ook graven gekocht.

Klaas is toen eerst begraven daar waar Karres had gezegd: "Daar zal hij begraven worden". Dat was aan het Noorderpad op het oude kerkhof aan de Provincialeweg, nog iets verder naar het oosten dan waar nu het houten kruis staat van Grietje Rogaar. Dat was de trouwe huishoudster van dokter Nanninga.

Het stoffelijk overschot van Klaas is later overgebracht naar de plaats waar het nu ligt. Vader en moeder zijn daar later ook vlak bij begraven, op het oude kerkhof, in de zuidwestelijke hoek, dichtbij het zgn. lijkenhuisje.

Wie in de oorlog ook ontzettend veel en goed werk gedaan hebben, waren de bakkers en de molenaars. Ze hebben zeer velen geholpen.

Omdat alles voor de voedselvoorziening en natuurlijk voor de bezetter bestemd was, werd er streng gecontroleerd. Daar waren toen controleurs voor aangesteld. We wisten wel wie "goed" waren. Ook wel wie verkeerd of bang waren.

Zo gebeurde het meer dan eens, dat er bij het dorsen een controleur was. Die moest dan toezien, of alles wel volgens de voorschriften gebeurde. Was de controleur "goed", dan was er wel gelegenheid om even wat H.L. op een andere plaats weg te stoppen.

Ook percelen koren werden wel aangewezen voor het zgn. onder controle dorsen. Meer dan eens gebeurde het dan, dat een gedeelte van dat perceel in een ander vak in de schuur werd gezet.

Er is op deze manier veel aan het oog van de bezetter onttrokken. De molenaars en de bakkers wisten er wel raad mee. Zeer, zeer velen zijn op deze manier geholpen. De controleurs, die met de bezetter heulden, werden meer dan eens, zonder dat ze het in de gaten hadden, om de tuin geleid. Je moest alleen wat meer uitkijken.

Huisslactingen gebeurden ook. Dat was toegestaan als de papieren maar in orde waren. Werden de varkens enz. geslacht, dan kwam er ook een controleur, die er dan een stempel op moest zetten. De stempels waren kenbaar aan "H.S.L.", dat betekende Huisslacting. Eén controleur was er (een goeie) M. uit Bedum, die gaf er wel eens een andere verklaring voor. Natuurlijk als hij bij een vertrouwd adres was. Hij gaf de volgende uitleg. H is Hitler, Sis sterft en L is langzaam, dus H.S.L.: Hitler sterft langzaam.

Tabak werd er ook verbouwd; het was niet zo lekker als na de bevrijding de Engelse sigaretten enz. Velen hadden een tuin, waarin van alles werd verbouwd. Velen hadden ook wel een klein perceeltje bij één van de boeren op het land. Dat mocht ook wel als de papieren bij de bureauhouder maar in orde waren.

Zelfs uit Groningen waren er, die op deze manier hun aardappels verbouwden.

Hendrik v.d. Beek heeft met zoon Albert (Burchtweg 14) tientallen H.L naar Groningen gebracht. Als er maar papieren bij waren, dan lukte het wel om wat extra mee te nemen.

Een paar dagen voor de bevrijding kreeg Job Medema, een zoon van Okke en Eike Medema nog een opdracht van de S.D. Job werkte toen op het bedrijf van Veldman. De S.D. had naar de boerderij van Veldman in de laatste periode van de oorlog van alles heengesleept. Allemaal gestolen en geroofde goederen, tot aan broodmagere varkentjes toe.

Job Medema moest toen met paarden en wagen wat van die geroofde spullen naar Leeuwarden brengen. De beide paarden die voor de wagen waren, hadden de Duitsers al eerder geroofd van de boerderij van Elema uit Usquert. Deze Elema was met Ritzema uit Uithuizen al doodgeschoten.

Na zijn tocht naar Leeuwarden bracht Job Medema de paarden niet weer naar de boerderij van Veldman. Beide paarden bracht hij bij ons op de boerderij (Singelweg 2).

Een paar dagen na de bevrijding kwam de zoon van Elema op de boerderij. Hij was ± 15 jaar en een oom van hem was bij hem. De zoon herkende beide paarden direkt en kreeg ze mee. Zijn vader kreeg hij nooit weer. Beide paarden hadden een voskleur met bles.

Vlak voor de bevrijding is er nog een paardenvordering geweest. Deze paarden zijn allemaal of bijna allemaal in Groningen gebleven. Toen we na de bevrijding gewaar werden, dat er paarden in Groningen gebleven waren, zijn B.J. Kuipers en ik er heen geweest.

We hebben ze toen ook gevonden, bij Bolt aan de Friesestraatweg. Deze paarden kregen de boeren weer terug voor de prijs die door een Canadees officier was bepaald. Het was immers oorlogsbuit.

Een paar dagen na de bevrijding moest ik nog een keer op het gemeentehuis komen. Daar werd mij toen gevraagd of ik bedrijfsleider wilde worden op het bedrijf van J. Horn in Adorp. Horn behoorde ook tot degenen die opgepakt waren.

Ik heb dit verzoek van de Commandant van de O.D. niet aangenomen. Ik wilde liever een andere richting uit. Wijngaarden is er toen gekomen, Broekema woont er nu.

Toen de commandant van de O.D. mij vroeg of ik bedrijfsleider wilde worden op een ander bedrijf, dat vlak in de buurt van de boerderij van vader lag, heb ik dat wel aangenomen. Voordat we in 1947 vertrokken was die persoon er weer. Na een paar maanden kreeg ik bericht, dat die persoon het bedrijf weer mocht overnemen en was mijn taak afgelopen. We waren allebei een ervaring rijker, wel geheel verschillend, maar hij had zijn straf gehad. Met zijn vrouw heb ik nooit enige moeite gehad. Ze was in alle opzichten goed.

Wie we na de bevrijding ook niet weer terugzagen, dat waren de Joden. Die kwamen vaak in Sauwerd en Adorp en omgeving op de een of andere manier handel drijven. Oude Siemons van Groningen. Hij woonde bij het "Joden Kerkhof", toen vlak ten noorden van Groningen, nu meer in Groningen. Geregeld kwam hij op de bedrijven enz. om te vragen, of er ook wat te koop was oude vodden, zakken, vellen, enz. enz. Altijd op de fiets, de bagagedrager voorop de fiets. Hij had een spraakgebrek. Hij staat nog in het fotoboek op foto 122 bij de groep, die in 1926 betrokken was bij het

optakelen van de nieuwe roede in Adorp. Hij staat geheel rechts op de foto, met zijn transportfiets aan de hand.

De laatste keer dat hij op de boerderij kwam (Singelweg 2), had hij de bekende Davidster al lang op de jas.

Toen hij die keer in de stal kwam zei hij - nooit zal ik dat vergeten - : "Ze maken ons Joden allemaal kapot, niemand blijft er van ons over".

Daarna gaf hij ons allemaal een hand. Schreiend ging hij weg. We hebben hem en de anderen nooit weer gezien. Vergast, vermoord.

Koos de Vries uit Winsum en nog een de Vries ook uit Winsum, zijn voornaam ben ik vergeten. Gebroeders Garson, Jozef en Hartog, ook uit Winsum.

Allemaal Joden, ook zij wilden graag verder leven, evenals wij.

Ze werden vergast, vermoord, afgemaakt als waardeloos vee.

En toch waren ook zij allen een deel van het leven uit Sauwerd van toen. Nooit mogen ze vergeten worden.

Nooit mag deze periode vergeten worden.

Het ware gezag kwam als het ware weer terug na 5 jaar lang te zijn ondergedoken.

Beste mensen, die was een verhaal uit die periode.